

ตำนานเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน
พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ
ทรงพระนิพนธ์

คุณหญิงเขวามานสถิติ (หลี่ อินทุเกศ)
พร้อมด้วยพี่น้อง

พิมพ์ในงานปลงศพของคุณ
นางทับทิม ไทฉะเวก ผู้มารดา
ณ เมฆนิเวศ พ.ศ. ๒๔๗๐

๒๕๕

กรมพระ ตำราฐานภาพ

อธิบดีกรมศิลปากร สยามวปตันกรวโรปรการ

มโหฬารภักฤตยานสร์ อการประกาศการส่วดี

วรรณปญญกิจกษวเคษ นรนาถนศร์มมวณอติไธ

สรวทันไตรคุณธาดา อตมเตษานภาพบพจร

ตำนานเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน
พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ
ทรงพระนิพนธ์

คุณหญิงเขาวานาสถิติ (หลี่ อินทุเกต)
พร้อมด้วยพี่น้อง

พิมพ์ในการปลงศพสนองคุณ

นางทับทิม โทณวณิก ผู้มารดา

๕ ๔/
เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๐

พิมพ์ที่โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร

เลขที่ ๑๓

เลขที่ ๑๓

เลขที่ ๑๓

NATIONAL LIBRARY OF THAILAND

31111005353915

นางทับทิม โทณวณิก
พ.ศ. ๒๔๒๒ – พ.ศ. ๒๔๖๕

ตำนานเสภา

เมื่อกรรมการหอพระสมุทวชิรญาณสำหรับพระนคร
ตรวจชำระหนังสือเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน พิมพ์เป็น
ฉบับหอพระสมุทฯ ขึ้นใหม่ในปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๖๐
ข้าพเจ้าได้รวบรวมเรื่องราวต่าง ๆ อันเนื่องด้วยเสภาแล
เรื่องขุนช้างขุนแผน มาแต่งเป็นตำนานเสภาพิมพ์ไว้
ข้างต้นหนังสือนี้ ครั้นพิมพ์แล้วล่วงกาลนานมา ได้
ความรู้เรื่องตำนานเสภาซึ่งยังไม่ปรากฏเมื่อแต่งคราวนั้น
บ้าง มารู้ว่าความที่ได้กล่าวไว้ข้างหนึ่งผิดไปบ้าง ครั้น
หนังสือเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนฉบับหอพระสมุทฯ ซึ่ง
พิมพ์ครั้งแรกหมดลง จะพิมพ์ใหม่อีกครั้งหนึ่งเมื่อ
พ.ศ. ๒๔๖๘ ข้าพเจ้าจึงแต่งตำนานเสภาขึ้นใหม่ให้ตรง
ตามความรู้ที่ได้ในชั้นหลัง แลได้ทูลขอให้สมเด็จพระ
เจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต
ทรงช่วยตรวจความที่ทั้งด้วยเหมือนแต่ก่อน

ว่าด้วยเสภาชั้นเดิม

ในตำนานเสภาซึ่งพิมพ์ครั้งแรก ข้าพเจ้าได้กล่าวถึงศัพท์“เสภา”ว่าจะเปนภาษาไทย และหมายความว่าอะไร มีผู้ค้นหากันมาหนักแล้วยังหาทราบอธิบายไม่ เมื่อความที่กล่าวไว้กันแพร่หลาย มีนักเขียนรุ่นใหม่ช่วยเขาเป็นธุระค้นหา พยอธิบายบอกมาให้ทราบว่าในหนังสืออภิธานภาษาลัทธิศกฤตฉบับเซอร์ไมเนย์วิลเลียมส์^(๑) มีคำว่า “เสวา” อธิบายความเป็นหลายนัย อธิบายนัยหนึ่งว่า Worship เป็นการบูชาอย่าง ๑ ถ้าแลมีคำประกอบอีกคำหนึ่งว่า “เสวากากู” ทั้งนี้ใช้อธิบายความว่า Change of voice in service (some times speaking loudly, sometimes softly, sometimes angrily, sometimes-sorrowfully.) คือสวดบูชาเปลี่ยนเป็นทำนองต่าง ๆ (เป็นเสียงแข็งบ้าง อ่อนบ้าง เป็นโกรธเคืองบ้าง เป็นโศกเศร้าบ้าง) ทั้งนี้ เขาจึงคิดเห็น

(๑) ฉบับพิมพ์ เมื่อ ค.ศ. ๑๙๕๕ หน้า ๑๒๔๗.

ว่าคำ “เสภา” จะมาแต่ศัพท์ “เสวา” ในภาษา
 สันสกฤตออกกรรมัง ข้าพเจ้าเห็นว่าที่กล่าวนี้ชอบกล
 หนักหนา ถ้าคำ “เสภา” มาแต่ศัพท์ “เสวา” ภาษา
 สันสกฤตใช้ ค้นตำนานการขับเสภาในประเทศของเรา
 ก็มีเค้าเงื่อนว่าจะได้คำมาจากอินเดีย เช่นเดียวกับ
 โขน ระคน แลการเล่นอื่น ๆ อีกหลายอย่าง พิเคราะห์
 คุณลักษณะเสภาแม้จนในปัจจุบันนี้ก็ยังมีเค้าความตามที่
 อธิบายในหนังสืออภินิหาร คือมีบูชาพระเป็นเจ้าสาสนา
 พรหมณ์ในคำไหว้ครู แลทำนองขับเสภาที่ย่อมว่าเป็น
 ทำนองให้ ชึงแฉ่ง หรืออ่อนหวานตามกิริยาอัธยาศัยตัว
 บุคคลในเรื่องเสภา แต่พรหมณ์ก็อุปสวามีอารย ผู้
 เชี่ยวชาญภาษาสันสกฤต ซึ่งเคยเป็นพนักงานอยู่ใน
 หอพระสมุดฯ เป็นชาวกาลิงความรู้อธิบายว่า “เสวา”
 นั้น หมายความว่าบูชาพระเป็นเจ้าพร้อมไตรทวาร
 จะบูชาด้วยประการใด ๆ ก็ตาม ถ้าบูชาพร้อมด้วยกาย
 วาจาใจแล้ว ก็เรียกว่าเสวาทั้งนั้น คำว่า “เสวา” หา

เป็นข้อเฉพาะพิสดารอย่างหนึ่งอย่างใดไม่ ได้ความยังแตก
 ต่างกันอยู่ดังนี้ ในเรื่องแปลศัพท์เสภาจึงยังไม่ตัดสินใจได้
 ครั้นพราหมณ์ กุปป์สวามี อารยถึงแก่กรรม พราหมณ์
 สุพรหมณย์ ศาสตราจารย์ มารับตำแหน่งในหอพระสมุท
 แพน ได้ถามถึงเรื่องศัพท์เสวาคคนหนึ่ง พราหมณ์
 สุพรหมณย์ ศาสตราจารย์ มาแต่เมืองมัทราส ซึ่งแจ้งความ
 แปลกออกไปว่าทางอินเดียข้างฝ่ายใต้ พวกทมิฬมีพิธี
 อย่างหนึ่งซึ่งยังทำกันอยู่จนปัจจุบันนี้ เรียกว่า “เศรว”
 หรือ “หริเศรว” คือเมื่อชาพระเป็นเจ้าหรือเทวดา
 องค์หนึ่งของโค ขยับนำสรวเสริญขารมีเทพเจ้าพระองค์
 นั้นเข้ากับเครื่องศักดิ์สิทธิ์โกลเป็นจังหวะ บางทีถึงพอน
 ราบวงสรวท้วย สันนิษฐานว่าคำเศรวไวนั้นพวกทมิฬ
 จะเรียกเพี้ยนมาจากศัพท์ “เสวา” ที่กล่าวในหนังสือ
 อภิธานภาษาสันสกฤตนั่นเอง เมื่อได้ความดังนี้ ก็เห็น
 พวกระบุได้ว่าประเพณีขับเสภาไทยเรา ได้ตำรามาจาก
 อินเดีย

ส่วนค่านานของเสณานั้น พบหลักฐานว่ามีใน
 สยามประเทศนี้มาแต่โบราณประมาณสักห้าร้อยมาแล้ว
 เพราะปรากฏอยู่ในกฎหมายเทียรบาล ซึ่งตั้งในรัชกาล
 สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เมื่อรัชชศก พ.ศ. ๒๐๑๓
 ตอนว่าด้วยกำหนดเวลาพระราชานกิจของพระเจ้าแผ่นดิน
 กล่าวว่า “หกทุ่มเบิกเสภาคนตรี เจ็ดทุ่มเบิกนิยาย”
 ดังนี้ (๑) ความส่อให้เห็นว่าในสมัยเมื่อตั้งกฎหมายเทียร
 บาลนั้น นิยต์ถ้อยอยู่แล้วว่าเสภาเป็นของน่าฟัง แล
 เสภาเป็นอย่างหนึ่งต่างหากไม่เหมือนกับนิยาย (คือเล่า
 นิทาน) แต่ลักษณะเสภาในสมัยนั้นจะเป็นอย่างไร ได้
 แต่สันนิษฐานตามเค้าเงื่อนที่มอญข้อค้น อาศรัยความ
 ที่ปรากฏว่าเสภาเป็นอย่างหนึ่งต่างหากจากเล่านิทาน
 สันนิษฐานว่าเสภาคงขับเป็นลำนำ แลคำที่ขับนั้นคงเป็น
 บทกลอน แต่ข้อที่ในกฎหมายเทียรบาลมีคำว่าคนตรี

(๑) ความพิสดารในกฎหมายราชบุรีเล่ม ๒ หน้า ๕๓.

ประกอบอยู่ด้วยนั้น อาจหมายความว่าไค้เป็นสองนัย คือ
 นัยหนึ่งคนตรีเป็นเครื่องอุปการณของเสภา หรืออีกนัย
 หนึ่งคนตรีเป็นอย่างหนึ่งต่างหาก แล้วแต่พระเจ้าแผ่นดิน
 จะเลือกทรงฟังเสภาหรือคนตรี ความทั้งสองนัยที่กล่าว
 มา นั้นสืบฐานว่าที่ถกนั้น คนตรี (คือเครื่องคึกคัก)
 เห็นจะเป็นเครื่องอุปการณแก่เสภา เพราะตามคติโบราณ
 เครื่องดนตรีย่อมเป็นของสำหรับประกอบกับขับร้อง ดัง
 เช่นที่ว่าคนฉวพ “จับพิณคึกประสานสำเนียงครวญ”
 ในเรื่องกา ก็อุปการณหนึ่งตรงกับอธิบายของพราหมณ์
 สพรหมณย ศาสทรี ที่ว่าเศรวไนอินเคียมมีเครื่องคนตรี
 ประกอบด้วย อาศรัยเหตุนี้ จึงเห็นว่าเสภาที่กล่าวใน
 กฎมนเทียรบาลนั้น คนขับคึกคึกพิณหรือลั่นซอด้วย หรือ
 มีฉนนกัมพนังการคนตรีอีกส่วนหนึ่ง ทำนองเดียวกับ
 ขับไม้ ซึ่งยังมีในจารพระราชพิธีอยู่จนทุกวันนี้ คือมี
 คนขับคน ๑ คนลั่นซอคน ๑ คนโกวณเฑาะว์ให้จังหวะ
 คน ๑ เป็นสามคนด้วยกัน สืบฐานไค้ อีกอย่าง

หนึ่งว่า เสภาเทิดคังชัยเป็นกลอนสท ซึ่งคึกคักใน
 บัจุบันทันที ตามประเพณีของการชัยร้องแต่โบราณ
 (ดังเช่นเล่นเพลงและคอนโนห์รา ก็ยังเล่นเป็นกลอน
 สทอยู่ทุกวันนี้) มิได้ใช้หนึ่งส้อยท ข้อสำคัญของ
 เสภาชั้นเทิดคังจะอยู่ที่คึกคักกลอนคืออย่างหนึ่ง กับชัย
 ทำนองเพราะอย่างหนึ่ง คนทั่วไปแต่เครื่องอุปกรณ์
 สำหรับประสานเสียง หรือทำบรรเลงพอให้คนชมมีเวลา
 ได้พักบ้าง ส่วนเรื่องที่ไชชัยเสภา นั้น เติมนิได้ไชชัย
 เรื่องขนช้างขนแผน เพราะเรื่องขนช้างขนแผนเกิดภายหลัง
 มีเสภาชำนาน สันนิษฐานว่าเสภาชั้นเทิดเห็นจะ
 ชัยเป็นเร่องนิทานเฉลิมพระเกียรติพระเป็นเจ้า เช่นเร่อง
 มหาภารตะและเร่องรามเกียรติเป็นต้น หรือบางทีจะยก
 ขยายมาเอาเร่องนิทานในพนมเมือง อันเป็นเร่องเฉลิม
 พระเกียรติพระเจ้าแผ่นดินชัยเสภาบ้าง ต่อชั้นหลังมาถึง
 ตอนปลายสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี เสภาจึงเกิด
 ชัยชัยแต่เร่องขนช้างขนแผนเร่องเดียว.

ว่าด้วยเรื่องขุนช้างขุนแผน

อันเรื่องขุนช้างขุนแผนเป็นเรื่องมีจริง เกิดขึ้นเมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ในหนังสือคำให้การชาวกรุงเก่า^(๑) นับเป็นเรื่องในพระราชพงศาวดารกล่าวความไว้ดังนี้ว่า

“พระราชบุตร พระราชันคทา เชื้อพระวงศ์ของพระเจ้าทองรามายิบัติ ไต่ครองราชสมบัติในกรุงเทพทวารวดีเป็นลำดับมาหลายพระองค์ จนถึงพระเจ้าแผ่นดินพระองค์หนึ่ง ทรงพระนามว่า พระพันวสา พระเจ้าแผ่นดินพระองค์นั้น^๑ พระราชประวัติพิสดาร แต่จะกล่าวโดยเอกเทศ พระองค์มีพระมเหสี ทรงพระ

(๑) หนังสือเรื่องนี้ พม่าตามคำให้การพวกลอยที่จับไปได้ ครั้งเสียกรุงศรีอยุธยา เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐ จัดไว้เป็นภาษาพม่า หอพระสมุดฯ ได้สำเนามาให้มองต่อแปลออกเป็นภาษาไทย แล้วตรวจพิมพ์ครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗ แล้วพิมพ์อีกครั้งหนึ่ง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘

นามว่า สรียงศาเทวี มีพระราชโอรสด้วยพระมเหสีองค์หนึ่ง มีพระนามว่า พระบรมกุมาร”

“ครั้นอยู่มา พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตล้านช้างมั่งหมายจะเป็นสัมพันธมิตรสนิทสนมกับกรุงเทพทวารวดี จึงส่งราชธิดาองค์หนึ่งซึ่งมีบุปผลักษณะงามเลิศพึงเจริญชนม์ได้ ๑๖ พรรษา พร้อมด้วยข้าหลวงสาวใช้ข้าทาสบริวารกับเครื่องราชบรรณาการเป็นอันมาก มีราชทูตเชิญพระราชสาส์น พร้อมด้วยเสนาอำมาตย์คุมโยธาทวยหาญเชิญราชธิดามาถวาย พระพันวสาณกรุงเทพทวารวดี ครั้นมาถึงในกลางทาง ข่าวนัรชนไปถึงนครเชียงใหม่ พระเจ้าโผดสีนเรศ ผู้เป็นพระเจ้าแผ่นดินนครเชียงใหม่ในเวลานั้น ไม่พอพระหฤทัยจะให้กรุงศรีสัตนาคนหุตล้านช้างเป็นมิตรไมตรีกับกรุงเทพทวารวดี อยากจะให้กรุงศรีสัตนาคนหุตล้านช้างไปเป็นสัมพันธมิตรสนิทกับนครเชียงใหม่ จึงคุมกองทัพลงมาชุมนุมอยู่ยกเข้าแย่งชิงพระราชธิดานั้นไปได้ ฝ่าย

พวกพลกรุงศรีสัตนาคนหุตที่พ่ายแพ้แตกหนี ก็รีบกลับ
ไปทูลแจ้งเหตุแก่พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตล้านช้างให้
ทรงทราบ”

“ครั้นประพาศเหตุนี้ทราบเข้ามาถึงกรุงศรีอยุธยา
สมเด็จพระพันวัสสาที่ทรงพระพิโรธยิ่งนัก คำรัสแก่เสนา
อำมาตย์ทั้งปวงว่า เจ้าเชียงใหม่คนเขานาภของ
เรา แลไม่รักษาตนเองคลองธรรม มาแย่งชิงนางผู้
เขากำนจงใจจะมาให้แก่เราดังนี้ ผิดต่อกรรมขณมณย
วินัย จำจะยกกองทัพขึ้นไปปราบปรามเจ้านครเชียงใหม่
ให้ยำเกรงผมอทหารไทย มิให้ประพาศพิพาสทจริต
หมิ่นต่อเราสืบไป จึงมีพระวาทโองการตรัสสั่งให้เตรียม
ทัพ แลตรัสสั่งพระหมื่นศรีมหาเศก ผู้เป็นขุนนางข้า
หลวงเดิมคนสนิทอันไว้วางพระราชหฤทัย ให้เลือก
สรรพข้าทหารที่มีฝีมือกล้าศึกสงครามเข้ามาถวาย”

“พระหมื่นศรี จึงกราบทูลว่าในบรรดาทหารไทย
นั้น ที่ผู้ใดจะเป็นทหารเอกยกออกไปกว่าชนแดนไม่มี

๑๖
 ด้วยขุนแผนเป็นผู้รู้เวทมนต์เชี่ยวชาญ ใจคอก็กล้าหาญ
 แลมีความกตัญญูกตเวทีรู้พระเดชพระคุณหาตัวเปรียบ
 ไต่ยาก แต่บัดนี้ขุนแผนเป็นไทยต้องรับพระราชอาญา
 จำคุกอยู่ ถ้าโปรดให้ขุนแผนเป็นทัพนายกขึ้นไปตี
 เมืองเชียงใหม่ครั้งนั้นคงจะมีชัยชนะไถ่ง่าย ไม่ต้องรอน
 ถึงทัพหลวงแลทัพหลังสักปานใด สมเด็จพระพันวัส
 ส์ก็ทรงระลึกได้ ถึงขุนแผน ด้วยทรงทราบว่าเข็นทหารมี
 ฝีมือมาแต่ก่อน จึงทรงพระกรุณาโปรดให้ขุนแผนพ้น
 ไทย มีรับสั่งให้พระหมื่นศรีนำขุนแผนเข้ามาเฝ้าโดย
 เร็ว พระหมื่นศรีได้รับสั่งแล้ว ก็ไปบอกนครบาลให้ปล่อย
 ขุนแผนออกจากเรือนจำ นำตัวเข้ามาหมอบเฝ้าถวาย
 บังคมต่อหน้าพระที่นั่งในท้องพระโรง ขณะนั้นสมเด็จพระ
 พระพันวัสสาจึงมีพระราชโองการตรัสถามขุนแผนว่า เข้าย
 อ้ายขุนแผน เองจะอาสาบุกขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่
 ปรายปรายเจ้าโยนกอินทรีพาลีให้เห็นฝีมือทหารไทยรับนาง
 คินมาให้กูได้หรือมิได้ประการใด ขุนแผนจึงกราบบังคม

ทูลว่า ข้าพระพุทธเจ้าเป็นข้าทหาร ชีวิตอยู่ในใต้ฝ่า
 พระบาทของพระองค์ มีพระเดชพระคุณปกเกล้ามาแต่
 บ่แลบึกา ข้าพระองค์ขอรับอาสาขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่
 ปรายปรามเจ้าโยนกให้กลัวเกรงพระเดชานุภาพของพระ
 องค์ รัชราชนิศาพระเจ้านานช้างคนมาถวายให้จึงได้ ถ้า
 ตีเมืองเชียงใหม่ไม่ได้ ไซ้ขอถวายชีวิต สมเด็จพระ
 พันธสาคูไทรงฟังชนแผนกรายทูลรับอาสาแรงแรงดังนั้น
 ก็โปรดตั้งให้ชนแผนเป็นแม่ทัพถือนำ
 ลีลธิ์ คุณกองทัพทหารไทยยกขึ้นไปตีนครเชียงใหม่
 ชนแผนกรายถวายยังคมลายกกองทัพขึ้นไปถึงเมือง
 พิตร จึงแวะเข้าหาพระพิตรเจ้าเมืองขอให้ส่งตากับ
 ม้าของวิเศษที่ฝากไว้แต่ก่อนคืนมาให้ระเอาไปใช้การศึก
 คายวิเศษของชนแผนนั้น ในภายหลังต่อๆ มามีผู้เรียก
 ว่าคายนพพาน มีฤทธิ์เดชยิ่งนัก ม้าวิเศษนั้นเรียกว่าม้า
 สี่หมอก ขยับเข้าสู่อสงครามหลยหลีกข้าศึกได้แคล้ว
 คล่องว่องไวนัก ชนแผนได้คายนพพานแล้วก็ลา

เจ้าเมืองพิริทรวบยกลงไปถึงแดนนครเชียงใหม่ ฝ่าย
 เจ้านครเชียงใหม่รู้ว่ากองทัพกรุงศรีอยุธยาขึ้นไป จึง
 แต่งกองทัพให้ยกออกมาสู้รบค้ำทาน ขุนแผนแม่
 ทักษิณพลทหารไทยเข้าต่อสู้พลลาวยวนเชียงใหม่โดย
 สามารถ กองทัพเชียงใหม่แตกพ่ายแพ้นกลับเข้า
 เมืองจะบิทยะตลงเขื่อนก็ไม่ทัน ขุนแผนยกติดตาม
 รบรุกยกขึ้นเข้าเมืองได้ ไล่ฆ่าฟันพลลาวล้มตายลงเป็น
 อันมาก ฝ่ายเจ้านครเชียงใหม่เห็นข้าศึกเข้าเมืองได้
 ก็ตกใจไม่มีขวัญ จึงขึ้นมานำหนีออกจากเมืองไป ขุนแผน
 จึงคุมทหารเข้าล้อมวัง ไปจับอัครสาธเทวี มเหสีพระ
 เจ้าเชียงใหม่ กับราชธิดาอันมีนามว่าเจ้าแก้วฟ้าทอง
 กับนางสนมน้อยใหญ่ของพระเจ้าเชียงใหม่ให้รวบรวมไว้
 พร้อมด้วยกัน แลให้เชิญนางสร้อยทองราชธิดาพระเจ้า
 ลานช้าง ที่เจ้าเชียงใหม่ไปแย่งชิงมาไว้ นั้น ให้ออกมา
 จากหอคำ จึงเชิญนางสร้อยทองราชธิดาพระเจ้าลานช้าง
 กับมเหสีราชธิดาพระเจ้านครเชียงใหม่ที่จับไว้ได้ เลิก

กองทัพลี้ดลงมาถวายพระเจ้ากรุงศรีอยุธยา แลกราบ
 ทูลขอราชการทัพที่มีชัยชนะนั้นให้ทรงทราบทุกประการ
 สมเด็จพระเจ้าพันวษาที่มีพระหฤทัยยินดีนัก จึงทรงดำริให้
 ถึงทัพพิชิตราชธรรม ครั้นว่าซึ่งเจ้านครเชียงใหม่ผู้
 กองทัพไทยมิได้ หนีออกจากเมืองไป ทั้งเมืองให้ว่าง
 เปล่าไว้ ไม่มีเจ้าครองค้ำนี้ไม่ควร สมณะชีพรามณ์
 ราษฎรจะได้รับความเดือดร้อน จึงทรงตั้งอำมาตย์
 ผู้ใหญ่ให้เป็นข้าหลวงขึ้นไปเกลี้ยกล่อมราษฎรพลเมือง
 เชียงใหม่ไม่ให้แตกต่อนวนวาย แลให้เสนาข้าราชการ
 ชาวเมืองเชียงใหม่ไปติดตามเชิญพระเจ้าเชียงใหม่กลับ
 เข้ามาครองครองบ้านเมืองอยู่เป็นปรกติตามเดิมดังเก่า”
 “ในขณะนั้น พระองค์จึงโปรดพระราชทานบำเหน็จ
 รางวัล เป็นต้นว่าเงินทองสิ่งของเครื่องอุปโภคบริโภค
 แก่ขุนแผนผู้เป็นแม่ทัพแลนายทัพนายกอง ตลอดจนพล
 โยธาทวยหาญ ผู้ไปรบศึกมีชัยชนะมาในครั้งนั้นเป็น
 อันมาก ครั้นแล้วพระองค์จึงทรงตั้งนางสร้อยทองราช

ธิดาพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตล้านช้าง เป็นมเหสีชาย
 แลตั้งนางแว่นฟ้าทอง ราชธิดาเจ้านครเชียงใหม่ เป็น
 พระสนมเอก แต่มเหสีเจ้าเชียงใหม่ผู้เป็นมารดาของ
 นางแว่นฟ้าทองพระสนมเอกนั้น โปรดให้แต่งข้าหลวง
 พร้อมด้วยพวกพล พวกันไปส่งต่อพระเจ้าเชียงใหม่โดย
 ทรงพระกรุณา ฝ่ายข้าคนชายหญิงชาวนครล้านช้าง
 แลชาวนครเชียงใหม่ ก็โปรดให้ตั้งทำมาหากินอยู่
 ตามภูมิลำเนาในกรุงศรีอยุธยา”

ฝ่ายชนแดน ซึ่งเป็นทหารเอกยกออกมาซื้อเสียง
 ปรากฏในกรุงศรีอยุธยาในครั้งนั้น เมื่อคิดเห็นว่าตน
 แก่ชราแล้ว จึงนำดาบวิเศษของตนเข้าถวายสมเ็จ
 พระพันวสา เพื่อเป็นพระแสงทรงสำหรับพระเจ้าแผ่นดิน
 ต่อไป พระองค์ทรงรับไว้เป็นพระแสงทรงสำหรับพระองค์
 แล้วจึงทรงประสิทธิ์ประสาทนามว่า “พระแสงปราบ
 ศัตรู” แลทรงตั้งนามพระแสงขรรค์แต่ครั้งพระยา
 แกรงนั้นว่า “พระขรรค์ไชยศรี” โปรดให้มหาดเล็ก

เชิญตามเสด็จซ้ายขวา แลมีรับสั่งให้เชิญรูปพระยา
แกรก กับมงกุฏของพระยาแกรกเข้าไว้ในหอพระที่
นมัสการในพระราชวัง รูปพระยาแกรกกับมงกุฏทรงยัง
มีปรากฏอยู่จนตรายเท่าทุกวันนี้”

เรื่องที่ปรากฏในคำให้การชาวกรุงเก่าคงแสดงว่ามี
หลักฐานพอจะเทียบให้รู้ศักราชได้ ว่าเรื่องขุนช้าง
ขุนแผนเกิดมีขึ้นเมื่อใด เพราะในหนังสือนี้กล่าวว่า
สมเด็จพระพนมสาเป็นพระราชบิดาพระบรมกumar ต่อมา
อีกแห่งหนึ่งกล่าวว่าพระบรมกumarนั้น เมื่อใดเสวยราช
สมบัติ มีมเหสีชื่อว่าศรีสทจันทร์ แลเมื่อพระราชสามี
สวรรคตแล้ว นางศรีสทจันทร์ซึ่งราชสมบัติให้แก่ผู้
เทียบความตามทศทรงกับเรื่องในหนังสือพระราชพงศาว
ดาร พระบรมกumarก็ได้แก่สมเด็จพระไชยราชาธิราช
สมเด็จพระพนมสาผู้เป็นพระราชบิดานั้น ก็คือสมเด็จพระ
รามาธิบดีที่ ๒ โดยหลักฐานอันประมาณว่าขุนแผน
มีตัวอยู่ในรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ระหว่างจุล

ศักราช ๘๕๓ ถึง ๘๘๑ (พ.ศ. ๒๐๓๔—๒๐๗๒) ในพงศาวดารเชียงใหม่ก็มีความประกอบว่า ในสมัยนั้น พระเมืองแก้วเป็นพระเจ้าเชียงใหม่ ได้ทำศึกอยู่กับกรุงศรีอยุธยาอยู่หลายคราว^(๑) และยังมีความประกอบชอยกลอีกแห่งหนึ่ง ที่ในกลอนตอนต้นหนังสือเสภาว่า

“ จะกล่าวถึงเรื่องขุนแผนกัณชิตข้าง
ท่งนวลนางวันทองผ่องศรี
ศักราชร้อยสี่สิบเจ็ดปี

พ่อแม่เขาเหล่านักคนครั้งนั้น ”

ศักราชซึ่งบอกไว้ว่า “ ร้อยสี่สิบเจ็ดปี ” นี้ ไม่เข้า
กับศักราชอื่นใดหมด เห็นได้ว่าเพราะขาดคำข้างต้น
ไปเสียคำหนึ่ง ถ้าสันนิษฐานว่าเดิมเขียน “ แยก
ร้อยสี่สิบเจ็ดปี ” ภายหลังตกคำ แยก ไปเสีย วาง

(๑) แต่ในคำให้การชาวกรุงเก่าที่กล่าวว่าท้าวโพนสีสาร เป็นเจ้าเชียงใหม่ในครั้งนั้นผิดไป ท้าวโพนสีสารเป็นพระเจ้าลานช้างต่างหาก เป็นแต่ราชบุตรเขยพระเจ้าเชียงใหม่ในรัชกาลหลัง.

จุลศักราช ๘๔๗ เป็นขุนแผนเกิด ก็ไต่ความว่าขุนแผน
เกิดในรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ชายได้ ๖
ขวบสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ผ่านพิภพ จึงได้รับ
ราชการในแผ่นดินนั้น ตกเข้ากันได้พอเหมาะก็ อาศรัย
ขั้ววินิจัยจึงกล่าวมา จึงเห็นมีเค้าเงื่อนว่าเรื่องขุนช้าง
ขุนแผนนี้เป็นเรื่องเกิดในแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดี
ที่ ๒ แต่ต้องคิดย้อนโลมต่อลงมาอีกอย่างหนึ่งว่า คง
เอาเรื่องขุนช้างขุนแผนมาใช้ขับเสภาต่อภายหลังรัชกาล
สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ นับตั้งร้อยปี เมื่อเรื่องเล่ากัน
มาจนกลายเป็นนิทานไปแล้ว ถ้าจะประมาณว่าเสภา
ฟังชอบขับเรื่องขุนช้างขุนแผนราวในรัชกาลสมเด็จพระ
นารายณ์มหาราช ก็เห็นจะไม่ผิดห่างไกล

ตัวนิทานเรื่องขุนช้างขุนแผนที่เล่าในคำให้การชาว
กรุงเก่าแม้สังเขปเพียงนั้น ยังเห็นได้ว่าไม่ตรงกับเรื่อง
ขุนช้างขุนแผนที่ขับเสภา ความข้อนักไม่อัศจรรย์อันใด
ด้วยเรื่องขุนช้างขุนแผนคงเป็นนิทานเล่ากันอยู่ก่อนแล้ว

จึงเอามาขายเป็นเสภา แลเข้ามาแต่งเป็นหนังสือกลอน
 สำหรับเป็นบทขับเสภาในชั้นหลังอีก คงตกแต่งให้
 เรื่องพิลึกควirkครนสนกสนานชน แลต่อเติมยกยาวออก
 มาทบท เชื้อไ้ว่าเรื่องในเสภาคงคลาดเคลื่อนจากเรื่อง
 ที่จริงเสียมาก แต่ถึงกระนั้นก็คงจะมีเค้ามูลเรื่องเดิม
 อยู่บ้าง ประมาณเค้ามูลเรื่องขุนช้างขุนแผนเพียงเพียก็
 ต้องช่วยเหตุผล เห็นว่าเรื่องข้างตอนต้นจะตรงตาม
 ที่ปรากฏในเสภา คือ ขุนช้าง ขุนแผน นางวันทอง
 สามคนนี้เป็นชาวเมืองสุพรรณ นางวันทองเป็นคู่กับ
 ขุนแผนแต่เมื่อยังเป็นพลายแก้ว แล้วทำนองจะขอสักนัไว้
 แต่ยังไม่ทันแต่งงาร พลายแก้วต้องเกณฑ์ไปทัพ (ไม่
 จำต้องเป็นแม่ทัพ) หายไปเสียช้านาน ทางนี้สำคัญว่า
 พลายแก้วตาย ขุนช้างจึงขอสักนางวันทองไปเป็นเมีย
 พลายแก้วกลับจากทัพได้เป็นทขุนแผน แล้วกลับไปปะทะ
 โสมลักพานางวันทองหนีไป ขุนช้างไปติดตามถูกขุนแผน
 ทำร้ายถึงสาหัสจึงเข้ามากล่าวโทษขุนแผน สมเด็จ

พระพันวัสสาทรธำรงให้ข้าหลวงออกติดตาม ขุนแผน
 กลับมาข้าหลวงเสีย แล้วหนีขึ้นไปทางเมืองเหนือ แต่
 ลงปลายเข้าหาพระพิศตรโดยคิ พระพิศตรจึงบอกส่งมา
 กรุงศรีอยุธยา นำสันนิษฐานว่า เรื่องเดิมจะเป็นใน
 ตอนนั้นเอง ที่มีรับสั่งให้ฆ่านางวันทองฐานเป็นหญิงใจ
 กาลี ไม่เชื่อตรงต่อผู้ทั้งสองคน แลขุนแผนก็ต้องรับ
 พระราชอาญาโดยโทษที่ฆ่าข้าหลวง แต่ลดหย่อนผ่อน
 โทษลงเพียงให้จำคุก เพราะเข้ามาดักแกโทษโดยคิ
 อยู่มาเกิดศึกเชียงใหม่เวลาเสาะหาทหาร จมื่นศรี
 สวรรักษ์ทูลยกย่องขุนแผน ๆ จึงพ้นโทษด้วยจะไปทำ
 การศึก ขุนแผนไปรบพุ่งมีชัยชนะ ก็เลยมีชื่อเสียง
 เป็นคนสำคัญ นำเข้าไว้ว่าเรื่องขุนช้างขุนแผนเดิมจะมี
 เท่านั้นเอง นอกจากนั้นเห็นจะแต่งประกอบแลเพิ่มเติมขึ้น
 ในตอนที่เปนนิทาน แลขับเสภาต่อมาภายหลัง
 อนึ่ง ชอบบุคคลที่เรียกในเสภา ก็เคยเป็นข้อฉงน
 แลเข้าใจผิดมีอยู่บ้าง เช่นคำว่า “พลาย” ซึ่งเรียกพลาย

แก้วนั้ เพราะพ้องกับคำเรียกช้างตัวผู้ว่า “ช้างพลาย” มีบางคนสงสัยว่า เหตุใดจึงเรียกเป็นอย่างข้างไปเช่นนั้น บางคนก็อธิบายว่าที่ถูกต้องจะเรียกว่า “พราย” เพราะเป็นผู้เชี่ยวชาญในการใช้ธนูยิงพราย ข้าพเจ้าฟังสังเกตเห็นคำอธิบายปรากฏอยู่ในกฎหมายลักษณะอาญา หลวงมาตราหนึ่ง (๑) กล่าวว่า “พลายลงายอันหวังเป็นข้าเชื้อชิตสนิทกับพระเจ้าอยู่หัว” นั้น ถ้าช้างตัวเป็นข้าหลวงชวนกันไปรุกราชบาตให้ราษฎรได้รับความเดือดร้อนใช้ “ท่านให้เอาตัวมันจำใส่ตรวไว้แล้วเอาคินั้นไปกรายบังคับมทล ๆ พระเจ้าอยู่หัวจะมีพระบัญชาเอง” ดังนั้น ความข่งว่าพลายลงายนั้เป็นจำพวกคนหนุ่มข่งแกลัวกล้า พระเจ้าแผ่นดินโปรดชยเลี้ยงไว้ ใกล้เคียง เช่นมหาดเล็ก คงเป็นเพราะเมื่อแรกขุนแผนถวายตัวสมเด็จพระพันวษาทรงชยเลี้ยงไว้ ในพวกพลายลงายนั้เอง ขุนแผนมีชื่อเดิมว่า “แก้ว” จึงได้เรียกกันว่า

“พลายแก้ว” ที่เลื่อนขึ้นเป็น “ขุนแผน” นั่นคือได้
 เป็นตำแหน่งปลัดกรมตำรวจภูธร ตามทำเนียบเดิม
 ปลัดกรมขวาเป็นที่ “ขุนพิณแสน” ปลัดกรมซ้าย
 เป็นที่ “ขุนแสนสท้าน” ในเสภาจึงมักชี้ว่า “ครานั้น
 ขุนแผนแสนสท้าน” แต่ประหลาดอยู่ที่ในทำเนียบ
 ขึ้นหลังแปลงชื่อไปเสียเป็น “ขุนแสนสท้าน” เห็นได้
 ว่าแปลงใหม่ เพราะเสียสัมผัสไม่คล้องกับชื่อขุนพิณ
 แสน แต่จะแปลงเมื่อครั้งไหน แลแปลงด้วยเหตุใด
 ชื่อนี้หาปรากฏไม่ น่าเชื่อว่าคงเผลอแต่จะมีให้พ้องกับ
 ชื่อขุนแผนในเรื่องเสภาเป็นมูลเหตุ ชื่อขุนช้างนั้นที่จริง
 ก็เป็นชื่อตำแหน่ง หมายความว่า เป็นตัวนายในกรมช้าง
 มีใช้ชื่อตัว อันตำแหน่งที่เรียกว่า “ขุนช้าง” มีปรากฏ
 อยู่ในกฎหมายโบราณ แลโคลงฉันทซึ่งแต่งแต่โบราณ
 เช่นกล่าวว่า “ขุนช้างขช้างชนะงา” ดังนั้น ในเรื่องเสภา
 ก็ตรงกัน คือชนคริ์วิชัยพ่อของขุนช้างได้เป็นนายกรม
 ช้างกองนอก คือเป็นขุนช้างอยู่ก่อน เมื่อตายลงลูกได้

เป็นแทน ลูกนั้นจะซื่อคำหรือซื่อแดงก็เป็นได้ เมื่อเป็น
ตำแหน่งแทนพ่อซิ่นก็ไต่เป็นขุนช้าง แลอาจเรียกกัน
ที่เมืองสุพรรณในสมัยนั้นว่า “ขุนช้าง” แต่ซื่อตัวหา
ได้ ซื่อว่าขุนช้างเป็นขุนแม่ตังตังซอกค่อนในขบเสภาไม่

ว่าตัวยเสภากรุงศรีอยุธยาในหลัง

เมื่อตอนปลายสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี เสภา
เป็นมหรศพออย่างหนึ่งซึ่งชอบมีกันแพร่หลาย ทั้งใน
ราชธานีแลหัวเมืองที่ใกล้เคียง ใครมีงานทำบุญ (ใน)
เรือน เช่นงานโกนจุก เป็นต้น ก็มักชอบมีเสภา งาน
เช่นนั้นมักนิมนต์พระสงฆ์ไปสวดมนต์เวลาเย็น แยกที่
ไปช่วยยวาร์ก็เริ่มไปประชุมกันแต่เวลานั้น ครั้นพระสวด
มนต์จบเลิกแยกแล้ว เวลาพลบค่ำก็มีเสภาพังกันต่อ
ไปจนเลิกประชุม สันนิษฐานว่าที่ชอบมีเสภากันนั้น
คงเป็นเพราะมีง่ายแลเปลืองน้อยกว่ามหรศพออย่างอื่น
เช่นเล่นเพลงหรือเล่นละครนั้นก็ต้องหาคนมาก แลยัง

ต้องมีโรงให้เล่นด้วย แต่เสภาสำเร็จอยู่ในคน ๆ เดียว
แลมีไ้ในเรือนมีต้องปลุกสร้างสิ่งใด แม้ผู้ที่มีกำลัง
พาหนะน้อยก็สามารถมีไ้ จึงมักพอใจมีเสภา เมื่อ
ความนิยมมีอยู่เช่นนั้น ผู้ที่หัดขับเสภาหาเลี้ยงชีพก็ย่อม
มีมาก พอหาไ้ในพื้นเมืองไม่ขัดสน ลักษณะเสภา
ที่เล่นกันในตอนปลายสมัยกรุงศรีอยุธยา พิเคราะห์ดู
มีเค้าตำราเดิมขึ้นมา แลมีแก้ไขเปลี่ยนแปลงเป็น
บางอย่าง จะลองกล่าวอธิบายลักษณะเป็นข้อ ๆ ต่อไป คือ

ข้อ ๑ เสภามีแต่ในวรมงคล ไม่ปรากฏว่ามีเสภา
ในการเปตพลี ข้อนี้เห็นจะเป็นตำราเดิมกำหนดให้เล่น
แต่เพื่อแสวงสวัสดิมงคล

ข้อ ๒ เสภามีแต่เวลาค่ำ ไม่ปรากฏว่ามีเวลา
กลางวัน ข้อนี้เห็นจะเป็นตำราเดิม แม้ในกฎมนเฑียร
บาลก็แสดงว่าพระเจ้าแผ่นดินทรงฟังเสภาเวลาตอนค่ำ
เช่นเดียวกับกษัตริย์ไทย ส่วนนิยาย (คือเล่านิทาน) นั้น
แต่ก่อนมาเคยได้ยินกล่าวกันเป็นคติอย่างหนึ่ง ว่าต้อง

เล่าต่อเวลาค่ำ เพราะถ้าเล่ากลางวัน เป็นเวลาเทวคา
พากันไปเฝ้าพระอิศวร เทวคาไม่ไต่ฟงนิทานด้วยมัก
โกรธเคืองแข่งชกกัน ประเพณีเดิมคงกำหนดว่าเป็น
มหรศพลำหรับมีกลางคืนทั้งเสภาแลนิยาย

ข้อ ๓ เสภาชั้นหลังเป็นแต่คนขับชกกับจิ้งหรีดไม่มี
คนตรีเป็นเครื่องประกอบ เล่นกันเช่นนี้มาแต่รัชกาล
สมเด็จพระนารายณ์มหาราช (๓) ข้อสันนิษฐานว่า
จะเป็นเพราะเมื่อเสภากลายเป็นมหรศพซึ่งเล่นกันใน
พื้นเมือง จะหาคนตรีประกอบได้ก็ยาก เห็นว่าเช่น
แต่เครื่องอุปกรณ์จึงกลาย มีกหาเสภาแต่สองคนขึ้นไป
ให้ขับทอโต้กัน ผลัดกันขับผลัดกันพักไปในตัว อัน
ประเพณีทำให้เสภาขับส่งขบพายพมขมในรัชกาลที่ ๒
กรุงรัตนโกสินทร์ ก็จะปรากฏในเรื่องตำนานต่อไป
ข้างหน้า

(๑) ปรากฏอยู่ในหนังสือเรื่องเมืองไทย ซึ่งมองสิเออเดอลา
ลแบร์ราซทูตฝรั่งเศสแต่ง ฉบับภาษาอังกฤษภาคที่ ๑๒ หน้า ๖๘
เรียกคนเสภาว่า "ช่างขับ"

ข้อ ๔ ที่เสภาขับแต่เรื่องขุนช้างขุนแผนเรื่องเดียวกัน
 สันนิษฐานตามความที่ปรากฏมา ว่าแต่โบราณในการ
 ทำบุญเรือนมักชอบมีเสภาตั้งกล่าวมาแล้ว หรือมีฉนั้น
 ก็หาคนไปเล่านิทาน (คือนิยาย) คงเป็นเพราะเสภา
 กับนิยายเป็นของคู่กันมาแต่เดิม ดังปรากฏในกฎ
 มนเทียรบาล แลเมื่อกลายเป็นมหรสพสำหรับเล่นใน
 พนมเมือง ก็มีไต่จ่ายเช่นเดียวกัน แต่ลักษณะเสภากับ
 นิยายนั้นอาศัยหลักผิดกัน คือเสภาอาศัยที่แต่งกลอน
 ตักยัดทำนองเพราะเป็นสำคัญ ฝ่ายนิยายอาศัยเรื่อง
 นิทานกับสำนวนเล่าให้ขบขันเห็นจริงเป็นสำคัญ เรื่อง
 ที่จะฟังใช้ขับเสภาจะใช้เล่านิยายจึงผิดกัน คือเสภา
 จะเอานิทานเรื่องที่คนฟังรู้จักอยู่แล้วมาขับก็ไต่ หรือเอา
 นิทานเรื่องยาวมาตัดขับแต่คนละตอนก็ไต่ เพราะข้อ
 สำคัญอยู่ที่แต่งกลอนกับทำนองขับยิ่งกว่าตัวเรื่องนิทาน
 แต่เล่านิยายต้องหาเรื่องนิทาน แปลกประหลาดที่คนฟัง
 ยังไม่เคยทราบมาแล้วจึงจะไม่จืด แลต้องเล่าตั้งแต่ต้น

ไปจนจบเรื่อง เพราะข้อสำคัญอยู่ที่นิทาน สันนิษฐานว่า
 เรื่องขุนช้างขุนแผนเห็นจะเล่ากันเป็นนิยายต่อกัน ครั้น
 คนรู้เรื่องแพร่หลายแล้วจะเล่าเป็นนิยายก็จืด จึงเอาไป
 ขยับเสภา แต่เป็นเรื่องเหมาะแก่เสภาด้วยประการทั้งปวง
 เป็นต้นว่าตัวนิทานก็เป็นเรื่องขบขัน แลเป็นเรื่องใน
 พื้นเมือง เอามาแต่งขบกลอนว่าในทางสังวาสหรือขงโคจร
 โอศุครวณ จั๊ยใจคนฟังซึ้งซาบซึ้งกว่าเรื่องต่างประเทศ
 เช่นรามเกียรติ์ แลที่ลึกลับถ้าจะว่าตามตำราเสภาเดิม
 เรื่องขุนช้างขุนแผนก็เป็นเรื่องเฉลิมพระเกียรติพระเจ้า
 แผ่นดิน คือสมเด็จพระพนวงศา ที่มีชัยชนะเมืองเชียงใหม่
 ต้องตำราควรใช้ขยับเสภาได้ คงอาศรัยเหตุทั้งหลาย
 ทกล่าวมา คนฟังเสภาจึงชอบฟังเรื่องขุนช้างขุนแผน
 คนขยับเสภาก็เลยแต่งเรื่องขุนช้างขุนแผนให้วิจิตรพิสดาร
 ออกไป จนหาเรื่องอื่นสู้ไม่ได้ ก็เลยขยับแต่เรื่องขุนช้าง
 ขุนแผนเรื่องเดียว

ว่าด้วยเสภาในกรุงรัตนโกสินทร

เรื่องตำนานเสภาในชั้นแรก ตั้งกรุงรัตนโกสินทร
มีเค้าเงื่อนที่จะสันนิษฐานได้ว่าเล่นตามแบบอย่างเสภา
เมื่อตอนปลายสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ความ
ที่กล่าวในบทสังเขปอยู่ในกลอนเสภาสองบท เป็นกลอน
ของสุนทรภู่กล่าวไว้ในบทเสภาตอนโคนกุ่มพลายงาม
(ตอนท ๒๔) บท ๑ คำกลอนไหว้ครูเสภาของเก่า บท ๑
ซึ่งคัดมาพิมพ์ไว้ต่อไปนี้

บทของสุนทรภู่

๑ สมภารรับกลั้มมายังอาวาส
เลี้ยงชีพพาทย์พวกพ้องทองประสี
หาเสปามาทวาทศศักดิ์
ท่านตามช่างประตักถนักรบ
ทำทำนองพองคอเสียงอ้อแอ้
พวกคนแก่ชอบหัวรั้น
ตารองศรีตแต่เข็นเร็นครบ

กรวยกระทยทำหลอกแล้วกลอกตา

แล้วนายทั้งคิงไต่เสียงโง่งโวก

ว่ากระโไซกกระชั้นชั้นหนักหนา

ฝ่ายนายเพชรเม็ดมากลากข้าข้า

ตั้งสามวาสองศอกเหมือนขอกยาว

ส่วนนายมาพระยานนทคนตลก

ว่าหยกหยกหยายข้าคนชาฉาว

นายทองอยู่รู้ว่าภาษาลาว

เสียงส่งกราวเช็กเพลงโหม่งเห่งไป ฯ

บทคำไหว้ครู

๑ ทนจะไหว้ตำราสุน

เข่นนายประศุศคนทกแหล่งหล้า

ไหว้ครุมีช่างประทักถักลงมา

แล้วครุเพ็งเก่งว่าข้างสุพรรณ

ไหว้ทั้งตำราเห่ชอบเฮฮา

พันรักษาวาตรคิขณ

ทาทองอยู่ครุระคอนกลอนสำคัญ
 ทาหลวงสุวรรณองค์ที่บรรลือ
 เกิมเมื่อครั้งจอมรินทร์แผ่นดินลับ
 เสภาขยับยังหาไม่พาทยไม่
 ครั้นมาถึงพระองค์ผู้ทรงไชย
 ก็เกิดมีขึ้นในอยุธยา
 ทั้งปรบไกวครั้งก่อนกลอนถนิต
 แต่ตัวข้าไม่สิ้นทศพิงทศว่า
 (ใต้ปากเพียรเรียนไว้แต่เสภา) (๓)
 ครุคขอขมาพระยานนท์
 ตลกโชนหนึ่งเล่นเห็นไม่ขาด
 ฌ้องระนาทส่งไค้ไม่ขัดสน
 ใครอยากกร้เป็นครให้ทุกคน
 ลอกระเคืองเลื่องจนบรรลือไป ฯ

(๓) กลอนบทนี้ตามคำนายอยู่คนเสภาบางโพงแสง “ว่าให้ฟังว่า
 “ว่าไปมิใช่ไฉน” เห็นว่าจะผิด.

อธิบายความตามที่ปรากฏในกลอนสองบทนี้ คือ
 ระบุชื่อครูเสภาที่เป็นตัวที่ ร่วมกันทั้งสองบท ๔ คน
 ชื่อ ครูมีช่างประทีปคน ๑ ครูทองอยู่คน ๑ ครูรอง
 ครู (ซึ่งต่อมาได้เป็นที่หลวงสุวรรณ) คน ๑ ครูมา
 (ทนายของ) พระยานนทคน ๑ ระบุชื่อแต่ในกลอน
 ของสุนทรภู่ ๒ คน คือ นายท่ง (๑) นายเพ็ชรคน ๑
 ระบุชื่อแต่ในคำไหว้ครู ๔ คน คือ ครูสนคน ๑ ครูเพ็ง
 คน ๑ ครูเหวคน ๑ พันรักษารাত্রคน ๑ รวมทั้ง
 สองบทมีชื่อเสภาตัวที่ ๑๐ คนด้วยกัน สังเกตตาม
 ลำนวนทกล่าวในกลอน เห็นได้ว่าสุนทรภู่เคยรู้จัก
 เสภาตัวที่กล่าวดังทั้ง ๖ คน จึงบอกได้ว่าคนไหนทำ
 ของชั้ยเป็นอย่างไรรู้ๆ แต่ในคำไหว้ครูนั้นผู้แต่งรู้จัก

(๑) นายท่งนี้อาจเป็นคนเดียวกับครท่ง บิดานายช้อย(ตาบอดทั้ง
 สองข้าง) ซึ่งตำนานที่มีผู้มั่วสือเลื่องมาจนรัชกาลที่ ๕ มีเรื่องเล่ากัน
 มา ว่านายท่งเป็นทั้งครูบัพพาทย์แลเสภา เห็นว่านายช้อยบุตรตาบอด
 ทั้งสองข้าง สั่งให้หัดแต่เสภา มิได้ให้หัดบัพพาทย์ นายช้อยลักหัด
 บัพพาทย์จนฝีมือดี บิดาจึงได้รู้

ตัวแต่ ๓ คน คือครุฑเห่ซึ่งชื่อว่า “ชอยเฮซา” คน ๑
 ครุฑทองอยู่ซึ่งชื่อว่า “กลอนล้ำคัม” คน ๑ กับครุมา
 พระยานนทซึ่งบอกว่าเปนครูของตน แต่เมื่อแต่งคำ
 ให้อัครก็ตายเสียแล้วคน ๑ นอกจากนั้นอีก ๕ คนเป็น
 แต่ระยช้อตามที่ได้ยินเขาบอกเล่ามา จึงเห็นได้ว่าผู้แต่ง
 คำให้อัครเป็นเสภารุ่นหลัง

ก็ในเสภาตัวนี้ที่ยกย่องชื่อเสียงในกลอนทั้งสองบท
 นั้น เป็นผู้ซึ่งมีเรื่องประวัติปรากฏอยู่ทางอื่น อาจจะ
 รู้กาลกำหนดได้แน่นอนคน ๑ คือครุฑทองอยู่ เดิมเป็น
 ละคอนตัวเฒ่าของเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ เมื่อ
 ตอนต้นรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๒ ได้เปนครุ ละคอน
 หลวง และต่อมาเปนครุหัตถละคอนใน แทยท่งบ้านทั้ง
 เมือง ในกลอนให้อัครจึงเรียกว่า “ตาทองอยู่ครุ
 ละคอน” มาตายเมื่อในรัชกาลที่ ๓ ทมิชอครุทอง
 อยู่ ส่อให้เห็นว่าเสภาตัวนี้ที่กล่าวถึงในกลอนสองบท
 นั้น ล้วนเป็นคนเสภาครั้งรัชกาลที่ ๑ และรัชกาลที่ ๒

ทั้งนั้น สุนทรวีเป็นคนแต่งบทกลอนมาตั้งแต่รัชกาล
ที่ ๓ จึงได้เคยฟังคนเสภาที่ทั้ง ๖ คนซึ่งกล่าวถึง แต่
มีชื่อครุเสภาคนหนึ่งคือครุสนนายประตุ ในคำให้ครุ
ยกย่องว่า “เป็นครุคนทกแหล่งหล้า” เหตุใดสุนทรวี
จึงไม่กล่าวถึง ชื่อนั้นเห็นได้ว่าเป็นเพราะครุสนตาย
เสียก่อน สุนทรวีไม่ทันได้ฟังจึงไม่กล่าวถึง ชื่อนั้นเป็น
หลักที่จะสันนิษฐานว่าครุสนนั้นคงเป็นคนเสภาครั้งกรุง
ศรีอยุธยาเหลือมา ได้มาเป็นครูฝึกหัดเสภาชนในกรุง
รัตนโกสินทร์ นอกจากครุสนคนเสภาครั้งกรุงศรีอยุธยา
คงมีเหลือมาอีก แต่หากไม่ทรงคุณวิเศษ ถึงครุสน
จึงมิได้ยกย่องขึ้นบูชาในคำให้ครุ เพียงมีชื่อครุสน
คนเดียวก็พอเห็นได้ ว่าเสภาที่เล่นกันในกรุงรัตน
โกสินทร์ตอนปลายรัชกาลที่ ๓ นั้น คงเล่นตามแบบอย่าง
เสภาครั้งตอนปลายสมัยกรุงศรีอยุธยา คืออยู่ในจำ
พวกมหรสพซึ่งมีเวลาจำแลงก็มีในจาวมวงศดลซึ่งทำ

ในเรือน เหมือนเช่นงาโรจนากเป็นต้น เมื่อพระสงฆ์
 สวดมนต์จบ เจ้าของงาโรจนาก็เสด็จแล้วก็มีเสภา
 ให้ฟังกันไปจนคึก แลเสภาที่ขับนั้น คัดเอาเรื่องซนซ้าง
 ซนแผนมาขับเป็นตอนๆ เลือกลำตามที่คนชอบฟังหรือ
 ที่คนเสภาถนัดขับตอนไหนยิ่งกว่าตอนอื่น ชื่อนี้ฟัง
 เห็นได้ในกลอนที่สุนทรภู่กล่าวว่า “ท่านครุมีช่างประ-
 ทักษิณครบ” แลว่า “นายทองอยู่รู้ว่าภาษาลาว” ก็
 คือว่า ครุมีถนัดขับตอนพลายแก้วไปตีเมืองเชียงทอง
 หรือตอนซนแผนไปตีเมืองเชียงใหม่ ส่วนครุทองอยู่นั้น
 ก็ถนัดขับตอนนางลาวทอง หรือตอนนางสร้อยฟ้า
 การเล่นเสภาในปลายสมัยกรุงศรีอยุธยา มาจนใน
 รัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์ ดูเหมือนถ้าเจ้าของงา
 ไร้จะฟังเรื่องซนซ้างซนแผนตอนไหน ก็ระหาคคน
 เสภาถนัดเรื่องตอนนั้นมาขับได้ เพราะเหตุที่มคนขับ
 เสภามากด้วยกัน แลคนเสปาก็มีจนถึงคนชั้นต่ำ เช่น
 นายประตูถึงนายสนซึ่งได้มา “เป็น ครุ คนทุกแห่ง

หล้า” ในกรุงรัตนโกสินทร์นี้ เป็นข้อส่อให้เห็นว่า
เสภาเป็นมหรศพ ซึ่งเล่นกันแพร่หลายในตอนปลาย
สมัยเมื่อกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี.

ว่าด้วยตำนานเสภาในรัชกาลที่ ๑

การขับเสภา เริ่มถือว่าหนังสือบทเป็นสำคัญเมื่อ
ในรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์ ก่อนนั้นมาถือกัน
ตามประเพณีเดิม ว่าเสภาต้องขับเป็นกลอนสทซึ่งคึก
ขันในขุขันทันที ไม่ใช่หนังสือบท แต่น่าสันนิษฐาน
ว่าเมื่อเล่นเสภากันแพร่หลายในพื้นเมือง หนังสือบท
เสภาก็เห็นจะเกิดขึ้นบ้างแล้ว เพราะคนขับเสภามี
มากด้วยกัน คงมีบางคนที่เลื่องลือชำนาญเฉพาะ แต่
ไม่สันตติการแต่งบทกลอน จำต้องให้ผู้อื่นแต่ง
บทจดเป็นหนังสือให้ท่องจำเอาไปขับเสภา ถึงคนเสภา
ซึ่งสามารถแต่งกลอนได้เอง ก็คงมีบางคนพอใจแต่ง
บทจดท่องจำสำรองไว้ เพราะสะดวกแต่งได้ไพเราะ
กว่าจะไปนึกขึ้นในขุขันทันที จึงเห็นว่าหนังสือบทเสภา

คงเกิดมีขึ้นแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา ด้วยเหตุที่กล่าวมา
แต่หนังสือบทเสภาในชั้นนั้น ย่อมจะเป็นของปักษ์ก็เพราะ
คนเสปายังประสงค์จะให้ผู้อื่นเข้าใจว่าขับเป็นกลอนสกล
ใครมีหนังสือบทก็คงหวงแห่นมิให้ผู้อื่นอ่านหรือคัดลอก
ด้วยเหตุนั้นหนังสือบทเสภาครั้งกรุงศรีอยุธยาจึงมีฉบับ
น้อย ขอนพงเห็นใ้คด้วยบทเสภา มิใครจะมีเหลือมาถึง
กรุงรัตนโกสินทร์ เหมือนเช่นบทละครหรือหนังสือ
บทกลอนประเภทอื่น มีแต่ที่คนเสปาจำมาใ้คหรือใ้ค
ฉบับที่พิศุมาบ้างเล็กน้อย ต้องมาแต่งใหม่ในกรุงรัตน
โกสินทร์แทบทั้งนั้น

กล่าวกันมาว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดทรงฟังเสภา ได้ทรงเริ่มริ่แต่งแปลง
บทเสภาเก่าบางตอน บทเสภาที่ทรงพระราชนิพนธ์นั้น
ข้างกันว่าตอนปลายแก้เป็นชู้กับนางพิมพ์ (ตอนที่ ๔)
ตอน ๑ กับตอนชนแผนชนเรือนชนข้างแลเข้าห้องนาง
แก้วกิริยา (ตอนที่ ๑๗) ตอน ๑ แต่สังเกตกล้านวน

ในบทเสภาที่ปรากฏอยู่ เข้าใจว่าทรงพระราชนิพนธ์
 ตอนอื่นอีก เช่นคอนนางลาวทองทะเลาะกับนางวันทอง
 แลคอนขุนแผนพานางวันทองหนีไปจากบ้านขุนช้าง คุ
 ก็น่าจะเป็นพระราชนิพนธ์เหมือนกัน

ในหอพระสมุดฯ มีหนังสือบทเสภาคอนขุนแผน
 ขุนเรณุนางวันทอง ทั้งความเก่าแลบทพระราชนิพนธ์ จึง
 คัดเอาบทตรงขุนแผนชมม่าน กับบทขุนแผนถือนาง
 วันทองมาพิมพ์เทียบกันไว้ พอให้เห็นว่าทรงแปลง
 อย่างไร

บทชมม่านความเก๋

๑ ขุนแผนยืนอยู่คหขวาง
 ของขุนช้างสร้างขึ้นไว้ใหม่ใหม่
 หอนั่งทั้งฉากตลอดไป
 กระจกลีไล้อย่างขลุ่ยกลาง
 รูปฝรั่งนั่งโพล่ในกระจกลี
 แล้วแขวนนกไนท์หน้าต่าง
 รูปฝรั่งตาชำเลื่องนาง
 เหมือนอย่างคมค้อนงอนตะเป
 ใครหนอช่างฉลาดมาวาดเขียน
 แวะเวียนพศพลางทางลุยเล่น
 เขี่ยหน้าต่างเผยรำเพยเย็น
 ผ่องผิงนอนเป็นอันกัณฑ์มา
 แล้วเสาะไยบานถึงคาลไช
 ย่างเท้าเข้าไปในเคหา

อรรถกถาวิชัยแถมแก้คา
 เห็นม่านปักลักขณาคนึงใจ
 ๕ ๕๕๕ ๕ ๕
 ฝนฝนจอแจวทอง
 ๕ ๕๕๕ ๕ ๕
 นกฝน้องฟ้าใจ
 ๕ ๕๕๕ ๕ ๕
 ชักขึ้นช่องหิมวาไลย

เป็นเขาใหญ่ไกลาสทั้งเงินยวง
 ๕ ๕๕๕ ๕ ๕
 ชักเป็นฝนางกินรา
 ๕ ๕๕๕ ๕ ๕
 ลอยล่องพองพามเขาหลวง
 ๕ ๕๕๕ ๕ ๕
 คั่นไม้รายช่อช้อยห้อยคอกทอง
 ๕ ๕๕๕ ๕ ๕
 ขานคมพุ่มพวงร่วงกลีบโรย
 ๕ ๕๕๕ ๕ ๕
 นารักชันทวายไม้
 ๕ ๕๕๕ ๕ ๕
 ถึงไล่ลูกน้อยห้อยตัวโหย
 ๕ ๕๕๕ ๕ ๕
 ลมพัดกระบัดใบก ไก่
 ๕ ๕๕๕ ๕ ๕
 ค่าง ไพรยไยยางเหมือนอย่างเป็น
 ๕ ๕๕๕ ๕ ๕
 นารักชักเป็นไม้नावิล
 ๕ ๕๕๕ ๕ ๕
 นวลหนานฤมลนำชมเล่น

วิทย์มาชมทุกเช้าเย็น
เอนมชมเล่นเหมือนเป็นจริง

งามฝูงของขี้ขี้กว่า
ก็เล่นเล่นน้ำน่านวสิ่ง

ดูไหนก็ไมล์ม่อจริง
ยิ่งพิศยิ่งเพลินจำเวญใจ

จะชมม่านชานักก็รักซ้ำ
พลางเฝ้าเข้ามาหาซ้ำไม่

คักสายม่านน้องลงกองไว้
ทวยฮาไลยน้องวันทองนัก ฯ

พระราชนิพนธ์

๑ เถิดฟ้าพินชนหอกกลาง
ของชนช้างสร้างชนไว้ใหม่ใหม่
หอนั่งตงฉากพยไว้

ขุนทองกรงทองใส่สาคทา

กระงกใหญ่ใส่รูปฝรั่งนั่ง
 ในคางคังค้อนคมคู่สมหน้า
 ชมพลางทางเคียวเพลิกเพลินมา
 รัยเร่งเร็วหาเจ้าวันทอง
 เห็นทาสหญิงนอนกลิ้งหอกกลางหลัง
 เส่เกาะฉวยเคียวเข้าไปในห้อง
 เครื่องแก้วแพรพรรณรายอยู่กำยกอง
 ฉากสองชั้นม่านมู่ลี่
 ม่านนวมอนทองทำ
 จำไว้ไม่ผิดในตาพี่
 เส้นไหมมั่นเชียนแนบเนียนคี่
 สันผมอแล้วแต่นางเกี้ยว
 เจ้ายกเป็นข้าพนาเวศ
 ขอบเขตเขาคลุ่มช่อมะเขี้ยว
 รกชชาติคามไยระบักเรียว
 พวงเพ็ญวคอกกกระดะทอง

ชักเป็นมยุราลงร่ำร่อน
 ฝ่ายพ่อน้อยบนยอดเขาหลวง
 แฝ่ทางกางชักเป็นพุ่มพวง
 ชนนี้ท่วงเหินหวไม่ชม้อยตา
 ชักเป็นหิมพานต์ตระหง่านงาม
 อร่ามรูปพระสุเมธฤดา
 วินัดกชัสถิณเป็นหลั่นมา
 การวิกอิสินธรยุคนธร
 อากาศคงคาชลาลินธุ์
 คีขรินห้าแถวแนวสลอน
 ไกลาสสอาดเอี่ยมอวธร
 ฝูงกีนรคนธรรพวิทยา
 ลงเล่นน้ำคำคั่นอินคาต
 ไล่สอาดเยือกเย็นเห็นพินผา
 หม่อมมังกรเล่นแก้วแพรวพรายตา
 ทศนารำพึงถึงวันทอง ฯ

บทขุนแผนถือความเกา

๑ ความนี้จึงโฉมเจ้าขุนแผน
 คิดแค้นจึงว่าวันทองเฮีย
 อย่าเฝ้าส่นปลุกให้มันลูกเลย
 เจ้าเงยหน้าทักพียงเป็นไร
 หรือเห็นว่าข้าคนอนาถ
 จึงไม่อย่ากหันหน้ามาปราไสย
 เพราะเจ้ามีเงินทองกองถนทใจ
 ไม่อาไโดยเพื่อนยากที่จากเลย
 คราวพดกนทีใดกระท่มเศ
 นนลมเสียส่นแล้วหรือนองเฮีย
 ช่างไม่จำให้แม่นย่ำย้างเลย
 ลมเกยแซนนอนต่างหมอนรอง
 ลมส่นกินน้ำควยโยยอน
 ลมนอนโยไม่มากนักห้อง
 อากัพหลยไหลโยไม่ร้อง

หมายักฆ่าสองออกสู้กัน
 อนิจจาควรวรยุพมาหา
 แต่จะแลกหน้ามีอยากฉนั้น
 แล้วมีหน้าชั่ววังเข้าปลุกกัน
 จะให้ต้นขนพันด้วยดาบเพชร
 ชีษะจิตต์ใจเจ้าวันทอง
 นิจจางยังช่างตักพิชากัด
 รุกชนกินโคนจนหมดเม็ด
 คัดกัดหยาบกลิ้งไม่มีโย
 ถึงควรวินเจ้าไม่ผินมาคหลัง
 จะคิดถึงเวามั่งหามีไม่
 สงสารแขนซ้ายข้างเป็นไร
 จะคอกซากเลียเพราะให้เจ้าหนนนอน ๆ

บทพระราชนิพนธ์

๑ ความนี้จึงใคร่ให้ท่าน
 ชักคั่นคำนางพลางทอว่า
 วันทองน้องรักเจ้าฟ้า
 ลืมตาขยับก็ไปไร
 พมิใช่ผู้ร้ายใจโจร
 อย่าเพ้อฝันแสร้งไปข้างไหน
 สันปลุกลุกขึ้นทำไมใคร
 อย่าจำใจให้รักไม่รักเลย
 คนหลบภัยกลับสิ้นจะให้พ้น
 คนคั่นนี้ไม่เคยอนา
 เกลียคชังอย่างไรหรือไม่เคย
 เงยหน้ามาทักอย่าผลึกเพลง
 นิจาเจ้าวันทองน้องฟ้า
 พำหน้าเนอน้องใดทุกแห่ง
 นิจาใจช่างกระไรมาแปลกแปลก

เฮามือคล้ำแล้วยังแกล้งอยู่คล้ายคล้าย

เจ้าลมนอนซ่อนพุ่มกระทุ่มคำ

เกิดไยซ่อนซ่อนน้ำไรฝ้าย

พี่เคยว่หมากเจ้าอยากพียงคาย

แขนซ้ายคอดแล้วเพราะหนนนอน

เจ้ามาไต่ผัวคิมทวพียมาก

มาลิมเรือนเพอนยากแต่เก่าก่อน

หลงเชิงชนช้างช้างซ่อน

กอดซ่อนซุงสักสำคัญคน

ถ้ามันคนชนเห็นพวยเจ้า

ตายเปล่าคอปนชาคชน

สิ้นปลกตกรังสีพน

ลกชนไต่ไต่ชนพิทายจริง ๆ

เรื่องทว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

ทรงแต่งบทเสภา ข้าพเจ้าได้เคยกราบทูลถามสมเด็จพระ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าฯ กรมพระยาบำราบปรปักษ์

คำว่า “ ทรงแต่งจริง แต่ไม่เปิดเผยแก่กัน
 หลายคน ” นักเล่ห์คายนั่นไม่ได้กราบทูล
 ถามต่อไปให้เลื่อยกว่า ทรงพระราชนิพนธ์ตอนไหน
 ย่าง แลใครแต่งบ้าง ด้วยความประสงค์ที่อยาก
 ทราบในเวลานั้น เพียงแต่ว่าจะได้ทรงพระราชนิพนธ์
 จริงดังเขาว่าหรือไม่ ได้ฟังตรัสตอบก็พอใจเสียเพียง
 นั้น ครั้นมาอยากทราบความต่อออกไปในเวลานั้น
 ได้แต่สันนิษฐานประกอบกระแสรบสิ่ง เห็นว่าข้อที่
 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงยก
 ยี่สิบให้ปรากฏว่า ทรงพระราชนิพนธ์บทเสภา นั้น คง
 เป็นเพราะทรงแต่งให้คนเสภาเอาไปขับเหมือนเช่นเป็น
 ส่วนของตนเอง ก็สำนวนเสภาย่อมต้องว่าให้เห็นจริง
 ย่างแห่งถึงคำทอใช้ถ้อยคำค่อนข้างหยาบคาย เพราะ
 เหตุนี้ จึงไม่เปิดเผยให้ปรากฏว่า ทรงพระราชนิพนธ์
 มีข้อสันนิษฐานต่อออกไปอีกชั้นหนึ่งว่า การ
 ที่ทรงแต่งบทเสภาซึ่งยกยักนั้น คงทรงเมื่อยังเสด็จ

คำรงพระยศเป็นต่างกรมอยู่ในรัชกาลที่ ๑ เพราะถ้า
 ทรงพระราชนิพนธ์เมื่อเสด็จ^๑ เสด็จถึงฉะเชิงเทราสมัคแล้ว
 เป็นเวลาไม่มีโอกาสจะเสด็จไปทรงฟังเสภาตามวังเจ้า
 แลบ้านขุนนางใดตั้งแต่ก่อน ขทเสภาที่ทรงแต่งก็จะ
 เป็นแต่สำหรับให้คนเสภาหลวงขับถวาย ทรงฟังที่ใน
 พระบรมมหาราชวัง จะต้องปกปิดทำไม และปิด
 อย่างไรได้ การที่ทรงปกปิดเมื่อในรัชกาลที่ ๑ ก็
 เห็นจะเพียงห้ามมิให้คนเสภาเที่ยวบอกเล่าว่าเป็นพระ
 ราชนิพนธ์ แต่ในส่วนกวีด้วยกันเองน่าจะมิได้ทรงปก
 ปิด เพราะกลอนที่กวีคนหนึ่งแต่งจะซ่อนสำนวนมิให้
 เพื่อนกวีรู้ว่าใครแต่งนั้นเป็นการยาก ข้อที่ว่า “แต่งกัน
 หลายคน” นั้น สันนิษฐานว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระ
 พระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงเริ่มแต่งขทเสภาครั้งนั้น
 กวีที่เป็นคนชั้นสูงอยู่ใกล้ชิดสนิทในพระองค์ คงพากัน
 นิยมเอาเยี่ยงอย่างพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้าน
 ภาลัย แต่งขทเสภาตอนอนควัย แต่ก็คงแต่ง

อย่างไม่เย็บเผยให้ปรากฏว่าใครแต่งเหมือนกัน โดย
 ประสงค์จะใช้ ไหวหารให้แรงไ้ถึงขนาดลำนวนเสภา การ
 แต่งบทเสภาเห็นจะเกิดเป็นเครื่องสนกของพวกกวีขึ้น
 อย่างหนึ่งในครั้งนั้น ฝ่ายคนเสภาใครได้บทซึ่งพระ
 บาทสมเด็จพระ ๑ พระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงพระราช
 นิพนธ์ หรือที่เจ้านายข้าราชการผู้ใหญ่แต่งใหม่ไปดัดก็
 คงยินดีถือว่าเปนเกียรติยศ ฝ่ายคนฟังได้ฟังบทเสภา
 ที่แต่งดี ก็ชอบฟังเสปายิ่งจนกว่าแต่ก่อน การแต่งบท
 เสปายิ่งชอบแต่งกันมากขึ้นเป็นอันคืบมา ควรนับว่า
 การที่พระบาทสมเด็จพระ ๑ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรง
 เริ่มริแต่งบทเสภาเมื่อรัชกาลที่ ๑ เป็นมูลเหตุที่จะ
 เกิดใช้หนังสือบทเป็นตำราของเสปาคือมาในกรุงรัตน
 โกสินทร ด้วยประการฉนี้

ว่าด้วยตำนานเสภาในรัชกาลที่ ๒

ในรัชกาลที่ ๒ แม้ปรากฏว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรดทรงพระราชนิพนธ์บทละครนอกก็ แต่เสภาก็ยังโปรดทรงฟังต่อมาไม่ทิ้ง เป็นที่น่าประเพณีที่มีคนขับเสภาถวายทรงฟังในเวลาทรงเครื่องใหญ่ (เจริญพระเกศา) ก็ว่าเริ่มเกิดขึ้นในรัชกาลที่ ๒ แลปรากฏว่าได้ทรงพระราชนิพนธ์เปลี่ยนแปลงแก้ไขกระบวนเสภาต่อมาอีก ที่เป็นข้อสำคัญนั้นคือโปรด ๖ ให้แต่งบทเสภาต่อมา จนเกิดมีบทเสภาหลวงอย่าง ๑ ให้ใช้ขับพาทย์เป็นเครื่องประกอบกับเสภาด้วยอีกอย่าง ๑

การแต่งบทเสภา นั้นสันนิษฐานว่า บทที่ทรงพระราชนิพนธ์ หรือที่ท้าวอนแต่งแต่เมื่อในรัชกาลที่ ๑ เห็นจะยังมีน้อย แม้สำนวนที่แต่งข้างนี้ก็แต่งแต่เพียงให้ดีขึ้นกว่าบทของเดิม ไม่สักระยะขึ้นบรรจงนัก ครั้นมาถึงในรัชกาลที่ ๒ เห็นจะมีรับสั่งขอแรงพวกกวีในพระ

ราชสำนัก ให้รับเรื่องเสภาคัดตอนกันไปแต่งบทคนละ
 ตอนสองตอน ตอนหนึ่งประมาณให้พอขับเสภาได้ คน
 หนึ่ง คิดเป็นหนังสือราวเล่มสมุดไทย ๑ เมื่อแต่งแล้ว
 ก็ส่งมาให้ขับถวายทรงฟัง บทเสภาจึงเป็นอันเริ่มแต่ง
 คัดต่อกันตามเรื่องในชั้นนี้ แลแต่งโดยประณีตบรรจง
 ทุกสำนวน พึงสังเกตเห็นได้ในบทเสภาเหล่านั้น เป็น
 ต้นว่า เมื่อกล่าวถึงท้องที่ในพระนครศรีอยุธยา ก็
 กล่าวถึงท้องที่ในแขวงเมืองสุพรรณ ทั้งกล่าวในตอน
 ขนแผนพานางวันทองหนักก็ พรรณาว่าถูกต้องคำยล
 หนทางไม่เคลอนคลาศ (๑) ถึงประเพณีในราชสำนัก
 ซึ่งกล่าวในตอนที่สมเด็จพระพันวษาเสด็จไปลี้ภัยกระบือ
 ที่เมืองสุพรรณก็ เสด็จออกรับแขกเมืองลานช้าง
 ก็ กล่าวถูกต้องตามตำรา พจนานุกรมภายนอก
 ราชสำนักจะแต่งได้ อีกประการหนึ่ง ถ้อยคำสำนวนก็
 แต่งมิให้หยาบโลนเหมือนเสภาที่ขับกันในพนเมือง แม้

(๑) ข้าพเจ้าได้เคยให้ตรวจสอบ.

ตรงที่สำนวนชวนจะต้องหยาบ ก็เบี่ยงบ่ายให้เป็นแต่
สองงาม ดูเหมือนตั้งใจจะแต่งให้ผู้หญิงฟังเสภาได้ไม่
ต้องห้ามกันอย่างแต่ก่อน เสียขายแต่ไม่ปรากฏว่าตอน
ไหนท่านผู้ใดแต่ง ได้แต่สังเกตดูตามสำนวน ที่รู้ตัว
ได้แน่ก็มี ดังเช่นบทตอนกำเนิดพลายงาม (ตอนที่๒๔)
เป็นสำนวนของสุนทรภู่ไม่มีที่สงสัย นอกจากนั้น บาง
ตอนรู้ได้แต่ว่าเป็นสำนวนในพวกกวี ซึ่งมีหน้าที่ช่วย
กันแต่งบทละครพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๒ จะ
คัดกลอนที่เป็นคำเอนมาเทียบกันไว้พอให้เห็น เป็นตัว
อย่าง เช่นในบทเสภาตอนแต่งจระพลายแก้วมีบทนาง
ศรีประจัน ถาเมื่อนางทองประสีเมื่อไปขอนางพิมพ์ ว่า

“ดูจะขอถามความท่านยาย
ลูกชายนั้นหรืออย่างไร
ไม่เล่นเขี่ยกินเหล้าเมากันชา
ฉันทาฝันสุขบ้างหรือไม่
จะสูงต่ำข้าวลักครวไคร

“ก็ยังไม่เห็นแก่ตาว่าตามจริง”

ในบทละครตอนพระราชนิพนธ์เรื่องรามเกียรติ์ ตอน
พระฤๅษีนารทพบกับหลุมานเมื่อไปถวายแหวน กล่าว
ในบทว่า

“อันอัปยใจศตศพัคค์

มันไปลักเมียเขาเหล่าโคธ

ชื้อว่าสัททณาร

รปร่างนางนั้นดีเกินหนา

มันลักเลียวเกยพวนพคจา

เขาคำว่าไม่ยอมพร้อมใจ

เกยวนให้ไปอยู่เสียดวนขวัญ

หาไต่อยู่ด้วยมันในเมืองไม่

ส่งคำท้าชาวสัททณารใคร

ก็ยังไม่เห็นแก่ตาว่าตามจริง”

ทั้งนี้ พอเห็นได้ว่าทั้ง ๒ บทนี้ ผู้แต่งเห็นจะเป็น
คนเดียวกัน

อนึ่ง ที่รู้ได้ว่าแต่งในรัชกาลที่ ๒ นั้น เพราะใน
บทเสภาข้างแหม่ง นอกจากสำนวนกลอนยังมีที่สังเกต
อย่างอื่นอีก จะยกตัวอย่างดังเช่นในคอนแตงงารพลาย
แก้ว เมื่อชนช้างไปเป็นเพื่อนเจ้าข่าว กล่าวในบทว่า
“คิดแล้วอาบนํ้าอุ่นผ้า

ยกทองของพระยานครให้
ห่มส่นปักทองเยื้องย่องไป
ข่าวไพร่ตามหลังสพร้งมา”

เจ้าเมืองนครศรีธรรมราช เมื่อครั้งรัชกาลที่ ๑
เป็นเจ้าพระยา มาถึงรัชกาลที่ ๓ ก็เป็นเจ้าพระยา มี
เป็นพระยาแต่ในรัชกาลที่ ๒ เพราะฉนั้นที่เรียกว่าพระยา
นครในบทเสภา จึงเป็นสำคัญว่าแต่งในรัชกาลที่ ๒
ฉนั้นเป็นต้น

บทเสภาซึ่งทรงพระราชนิพนธ์ แลโปรด ฯ ให้แต่ง
ใหม่นี้ ควรเรียกว่า “บทเสภาหลวง” เพราะเกิดขึ้น
ในพระราชสำนัก แต่พิเคราะห์ดูตามสำนวนและถ้อยคำ

ซึ่งพอสังเกตรู้ได้ สันนิษฐานว่าบทเสภาหลวงที่เกิดขึ้นในรัชกาลที่ ๒ เห็นจะแต่งเพียงไม่นานวันทอง ก่อนที่บทที่ปรากฏอยู่เป็นสำนวนแต่งต่อมาในรัชกาลที่ ๓

ผลของการที่มีบทเสภาหลวง ทำให้การเล่นเสภากลายเป็น ๒ อย่าง คือเสภาซึ่งยังคงขับกลอนสดตามแบบโบราณ เรียกกันว่า “เสภาคัน” อย่าง ๓ เสภาซึ่งตามบทที่แต่ง เรียกว่า “เสภาเรื่อง” อย่าง ๓ เพราะคนทั้งหลายพากันชอบฟังเสภาบทหลวง เสภาคันก็มีกันน้อยลง เป็นอันดับมา จนทุกวันนี้ได้สูญเสียแล้ว

ส่วนการขับเสภาส่งยพาทย์ ซึ่งว่าเกิดขึ้นเมื่อรัชกาลที่ ๒ นั้น มีหลักฐานอยู่ในกลอนคำไหว้ครูซึ่งว่า “เดิมเมื่อครั้งจอมรินทร์แผ่นดินลับ เสภาขับยังหาไม่พาทย์ไม่ ครั้นมาถึงพระองค์ผู้ทรงไชย ก็เกิดมีขึ้นในอยุธยา” ทั้งนี้

อันมูลเหตุที่จะไปรศ ๗ ให้เสภาขับส่งยพาทย์นั้น
 เห็นว่าคงเนองมาแต่ทรงฟังเสภาบทหลวง ซึ่งขับถวาย
 เป็นอย่างเสภาเรื่อง คนเสภาขับตอนละคน ทรง
 พระราชดำริเห็นว่าต้องขับนานเหนื่อยนัก จึงไปรศ ๗
 ให้มีเวลาส่งยพาทย์ พอให้คนเสภาได้พักบ้าง ลักษณะ
 ยพาทย์รับเสภาเมื่อรัชกาลที่ ๒ นั้น คล้ายกับยพาทย์
 ละคอน ไม่เหมือนยพาทย์รับเสภาซึ่งเล่นกันขึ้นหลัง
 ขอนพยหลักฐานปรากฏอยู่ในหนังสือบทเสภาหลวงซึ่ง
 เขียนไว้เก่าแก่ฉบับหนึ่ง มีจดบอกลำนนำแลหน้าพาทย์ไว้
 ใช้ทำนองขับว่าพณเรื่องเหมือนอย่างละคอนร้องว่า เมื่อ
 ขับไปถึงบทบางแห่งกำหนดให้ร้องเป็นลำนนำแห่งละสี่คำ
 ย่างกว่านั้นข้าง ลำนนำที่บอกไว้ก็เลือกให้เข้าเรื่องเหมือน
 อย่างละคอน บางแห่งให้ร้องซ้ำ ซ้ำก็มี ร้องพระยา
 โคกก็มี ร้องพิชาก็มี บางแห่งเมื่อจบบทลง บอกหน้า
 พาทย์ไว้ให้ทำเพลงเชิดก็มี กราวก็มี กล่อมก็มี หน้า
 พาทย์ก็เข้ากับเรื่องเหมือนอย่างละคอน ที่สุนทรภู่กล่าว

ในกลอนว่า “เสียงส่งกราวเชิดเพลงโหม่งหนึ่งไป”
ก็เห็นจะหมายความว่าตามลักษณะเช่นว่ามานี้ เมื่อเสภา
หลวงเกิดมีวิธีส่งขัณฑ์ขึ้น ก็เป็นธรรมดาที่ผู้อื่นจะ
เอาอย่าง เสภาจึงเกิดมีขัณฑ์เป็นเครื่องประกอบ
เลยเป็นประเพณีของเสภาสืบมา

ว่าด้วยตำนานเสภาในรัชกาลที่ ๓

เรื่องตำนานเสภาในรัชกาลที่ ๓ มีเค้าเงื่อนอยู่ใน
กลอนคำไหว้ครูอีกตอนหนึ่ง ซึ่งแต่งต่อคำไหว้ครู
บทก่อนไว้ว่า

“ท่านจะไหว้ครูขัณฑ์
ซึ่งระนาทนต์รบไฉน
ทั้งครูแก้วครูรักก็เป็นหลักไชย
ครูทองอินนั้นก็ใคร่ไม่เทียมทัน
มอศคอกหนอกหนักขยักขย่อน
ครพนมอญมิใช่ชั่วตัวขยัน
ครุมีแขกคนยกกักรัน

เข้าทยอยลอบลั่นบรรเลงลือ

วิศกรเกดปรอทยอดเสภา

ทั้งครูน้อยเฝ้าจากคนนับถือ

อีกครุแจ้งแต่งอักษรจรรโลง

ครูน้อยว่าพิมพ์พระยอชอจร”

จะพึงสังเกตเห็นได้ ว่าครุเสภาซึ่งกล่าวถึงในคำ
ไหว้ครุบทนี้ ไม่มีชื่อในกลอนของสุนทรภู่แต่ในคำไหว้
ครุบทก่อนแต่สักคนเดียว เพราะเป็นครุเสภารุ่นหลัง
ซึ่งปรากฏชื่อเลื่องลือในรัชกาลที่ ๓ มีประวัติเรื่องประวัติได้
ทางอน้อยคนหนึ่ง คือครุแจ้ง ได้มีชื่อเลื่องลือใน
การเล่นเพลง ถึงกว่าอย่างซอไว้ในบทเสภาตอนทำศพ
นางวันทอง (ในตอนที่ ๓๖) ว่า

“นายแจ้งก็มาเล่นเต้นปรบไ้

ยกหัวไหล่ใส่ทำนองร้องฉ่ำฉ่ำ

รำแต่แก๊วไซกียายมา

เฮฮาครนครันสนั่นไป”

เล่ากันว่าครูแจ้กับยายมาเป็นคนเพลงที่ด้วยกัน
 อยู่มาครั้งหนึ่งว่าเพลงได้กัน ยายมาค้าด้วยไวยหาร
 อย่างใดอย่างหนึ่ง ครูแจ้แกไม่ตกถูกคนฮาเขาะ
 ครูแจ้ขี้ใจเลยเลิกไม่เล่นเพลงแต่นั้น จึงมาแต่งบท
 เสภาแลคิดคำสวด มามีชื่อเสียงทั้งสองอย่าง ด้วย
 แต่งกลอนดีจริง ครูแจ้อยู่มาจนรัชกาลที่ ๕
 ส่วนครูบัพาทย์ทกล่วงในคำไหว้ครุนี้ ก็มีเรื่อง
 ประวัติปรากฏอยู่ทางอันคนหนึ่ง คือครูมแชก นายมี
 คนนี้เป็นเชื้อแชก ว่าชำนาญเล่นเครื่องตรีขลุ่ยคนตรีเกือบ
 ทุกอย่าง แลเป็นคนฉลาดสามารถแต่งเพลงดนตรีด้วย
 เพลงของครุมีทเลื่องลือคือเพลงทยอยในทยอยนอกสาม
 ชั้นเป็นคน บัพาทย์ยังเล่นอยู่จนทวณันท์ทวงวณ แทย
 จะบอกกันว่าถ้าใครเล่นทยอย ๒ เพลงนี้ไม่ได้ นับว่ายังไม่
 เป็น เพลงเชิดจีนที่บัพาทย์ชอบทำอยู่จนทวณันท์เป็น
 เพลงของครุมีอีกเพลง ๑ แต่ที่ในกลอนคำไหว้ครุชม
 ครุมีว่า “เขาททยอยลอลนขรรเลงลือ” นั้น เป็นอีก

เพลงหนึ่งมิใช่ทยอยนอกทยอยในทีกล่าวมาแล้ว ช้เข้า
แต่เลาเคี้ยว พวกยพาทย์เรียกกันว่า “ทยอยเคี้ยว”
เป็นเพลงของครุมีแต่งเหมือนกัน ครุมีมีชื่อเสียงมาแต่
ในรัชกาลที่ ๓ เมื่อในรัชกาลที่ ๔ เจ้านายหลายพระองค์
มีพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว กรมพระเทเวศร์
วัชรินทร์ กรมหลวงวงศาธิราชสนิทเป็นต้น ทรงรวบรวม
คนหัดยพาทย์ขบเล่นประชันวงกัน ครุมีได้เป็น
ครุบพาทย์ของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรง
ตั้งเป็นท้พระประดิษฐไพเราะ ตำแหน่งปลัดจางวาง
มหาดเล็ก ได้ว่ากรมยพาทย์ฝ่ายพระยวราชวัง อยู่มา
จนถึงรัชกาลที่ ๕ ได้มาเป็นครุมีโหรีของสมเด็จพระกรมพระ
ยาสุทธินราชประยูร แล้วจึงถึงแก่กรรม (๓)
ตามเนื้อความที่ปรากฏในกลอนไหว้ครุบพาทย์หลัง
สังเกตเห็นว่ามาถึงในรัชกาลที่ ๓ กระบวรเสภาเปลี่ยน

(๓) เรื่องประวัติของครุมีแขก สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์
พิริยภักดี ประทานอธิบาย

แปลงมาอีกชั้นหนึ่ง คือนิยมว่าเสภากับขบพาทย์เป็นคู่กัน
 หรือเป็นของสำหรับเล่นประกอบกัน ไม่ได้ถือว่าเสภา
 เป็นประธาน ขบพาทย์เป็นแต่เครื่องอุปกรณ์อย่างเมื่อใน
 รัชกาลที่ ๒ มาถึงชั้นนี้ใครเล่นเสภาก็ต้องเล่นขบพาทย์
 ใครเล่นขบพาทย์ก็ต้องเล่นเสภาด้วย เรื่องตำนานเสภา
 ในรัชกาลที่ ๓ พิศุทธพงศ์เห็นว่าคล้าย ๆ กับตำนาน
 ละครในรัชกาลที่ ๓ นั้น คือเมื่อในรัชกาลที่ ๒ พระบาท
 สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดละครคอน ได้
 ทรงแก้ไขดัดแปลงกระบวนละครคอนจนได้เป็นอย่างดียอก
 ย่งทั้งขบพาทย์และการพ้องรำ ครั้นมาถึงรัชกาลที่ ๓
 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่โปรดเล่น
 ละคร ทรงแปลละครคอนของหลวงเสียบ แต่เจ้านายแล
 ข้าราชการผู้ใหญ่ยังนิยมแบบละครคอนหลวง ครั้นรัชกาล
 ที่ ๒ อยู่มาก ต่างฝึกหัดละครคอนตามแบบหลวงเล่นกัน
 แพร่หลายสืบมา การเล่นเสภาก็น่าที่จะเป็นทำนองนั้น
 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เห็นจะทรงเลิ

เล่นเสภาเหมือนเช่นเลิกละครอน แต่การเล่นเสภานิยม
กันมาในพื้นเมืองแต่โบราณ เล่นก็ง่ายกว่าละคร
เจ้านายแลข้าราชการผู้ใหญ่จึงพากันเล่นเสภาตามแบบ
หลวงศรีรัชกาลที่ ๒ ต่อมาในรัชกาลที่ ๓ ชั้นแรกก็
เห็นจะถือเอาเสภาเป็นสำคัญ บัณฑิตเป็นแต่เครื่อง
อุปการณ์ เหมือนอย่างเมื่อศรีรัชกาลที่ ๒ แต่ครั้นเล่น
จนหลายแห่งด้วยกัน เกิดประชันขันแข่งกัน ก็กวัดข้น
การทำบัพทให้ดียิ่งขึ้น บัณฑิตจึงกลายเป็นสำคัญ
คู่กับเสภา การเล่นเสภาตามแบบหลวงศรีรัชกาลที่ ๒
จึงนับว่าคงที่สุดเมื่อในรัชกาลที่ ๓ ด้วยประการฉะนี้
อนึ่ง บทเสภาที่ปรากฏอยู่ สืบเกตุสำนวนได้ว่า
แต่งต่อมาในรัชกาลที่ ๓ ก็มาก แต่การที่แต่งนั้น
เมื่อมีได้แต่งโดยกระแสนับสั่งอย่างในรัชกาลที่ ๒ ใคร
เป็นก็ว่าสามารถจะแต่งได้ ต่างคนก็ต่างแต่งตามอำเภอ
ใจ บางคนก็ก่อนนิทานเรื่องขุนช้างขุนแผน แล้วแต่งบท
เสภาต่อบทหลวงศรีรัชกาลที่ ๒ ออกไปก็มี บางคน

เช่นครูแจ้ง แต่งบทยเสภาขึ้นใหม่ตามเรื่องเดิม ประหนึ่ง
ว่าแต่งประชันบทหลวง เพราะเหตุที่ไม่สามารถหาอุบาย
บทหลวงได้ก็มี จึงเกิดบทยเสภาสำนวนต่าง ๆ ขึ้นใน
รัชกาลที่ ๓ เป็นอันมาก ทั้งที่เป็นสำนวนเชลยศึกก็แล
เป็นสำนวนพวกกวีในพระราชสำนักครั้งรัชกาลที่ ๒ แต่ง
ต่อมาอีก แต่มีที่สังเกตได้อย่างหนึ่งว่า บรรดาบทย
เสภาซึ่งแต่งภายหลังรัชกาลที่ ๒ ถึงสำนวนจะดีเพียงไร
ก็ตาม แต่เมื่อกล่าวถึงคำยลหนทางแผนทมิฬเคลือบ
คลาด ไม่ถูกดวนเหมือนบทยแต่งในรัชกาลที่ ๒ เพราะ
ไม่มีใครคอยตรวจตราทั้ทั้ง ผู้แต่งก็ไม่เอาใจใส่
ลึบสวนเหมือนเมื่อแต่งถวาย บทยเสภาซึ่งแต่งตามแบบ
บทยเสภาหลวงต่อมาในรัชกาลที่ ๓ นั้น สันนิษฐานว่า
เห็นจะแต่งตั้งแต่ทำศพนางวันทอง มาหมดเพียงชัย
นางสร้อยฟ้ากลับไปเมืองเชียงใหม่ เมื่อพลายชุมพลจับ
เสน่ห์ มีบทยเสภาแต่งต่อเรื่องเดิมอีก ๒ ตอน ๆ หนึ่งแต่ง
เป็นเรื่องเจรจาจำแลงตัวเป็นจรเข้ลงมาแก้แค้นพลาย
ชุมพล ตอนนั้นกล่าวกันว่า ครูแจ้งแต่งเมื่อในรัชกาล

ที่ ๔ อีกตอนหนึ่ง แต่งเป็นเรื่องพลายแพ้วพลายบัว
 ลูกนางศรีมาลารบกับพลายยังลูกนางสร้อยฟ้า พิศวาท
 ที่จำนวนเลวกว่าเรื่องตอนก่อน เห็นจะเป็นเพราะเหตุนี้
 เสภาจึงหาใครจะชอบใช้ซ้ำกันไม่ แต่มีอยู่ในฉบับหลวง
 ครั้งรัชกาลที่ ๔ จึงสันนิษฐานว่า เห็นจะแต่งขึ้นแต่ใน
 รัชกาลที่ ๓ ในสมัยนั้นยังมิใช้วิธีพิมพ์หนังสือไทย
 ยทเสภาบรรดามีทั้งเก่าใหม่เป็นแต่ฉบับเขียน จึงยังแยก
 ย้ายอยู่ตามสำนักแต่งแลฉบับแห่งละตอนสองตอน ไม่
 ปรากฏว่ามีใครได้รวบรวมยทเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน
 เข้าเรียบเรียงให้ติดต่อกันตามเรื่องแต่ต้นจนปลายจนตลอด
 รัชกาลที่ ๓ ขอนมเคาเงอนทหนังสือยทเสภาฉบับเก่า
 บรรดาที่มีอยู่ในหอพระสมุด ฯ ถ้าผมเขียนเป็นชั้นเก่า
 ถึงรัชกาลที่ ๓ มีแต่บทที่แต่งเป็นตอนเป็นตอนทงนน (๓)

(๑) เมื่อแต่งตำนานเสภาพิมพ์ใน พ.ศ. ๒๔๖๐ ข้าพเจ้าได้กล่าวว่า
 มีเสภาฉบับหลวง เป็นฝีมืออักษรเขียนในรัชกาลที่ ๓ นั้นผิดไป
 มาพิจารณาโดยละเอียดอีกครั้งหนึ่ง เห็นว่าเป็นฝีมืออักษรใน
 รัชกาลที่ ๔ จึงต้องลงความเห็นใหม่ ว่าบทเสภาพิมพ์ได้รวบรวมเมื่อ
 ในรัชกาลที่ ๓

ส่วนขั้วพาทย์นั้น ขั้วพาทย์แต่โบราณมาจนในรัชกาล
ที่ ๒ วงหนึ่งมีเครื่อง ๕ สิ่ง คือขลุ่ย ๑ ระนาด (เอก) ๑
ฆ้องวง (ใหญ่) ๑ ตะโพน ๑ กลอง ๑ เมื่อใช้ขั้วพาทย์
รับเสภาทำขั้วพาทย์ในเรือนเสียงกลองและตะโพนทั้งนี้
จึงใช้สองหน้าแทน ครั้นมาถึงในรัชกาลที่ ๓ เมื่อเสภา
กับขั้วพาทย์เป็นเครื่องเล่นประกอบกัน มีผู้คิดเพิ่มเติม
เครื่องขั้วพาทย์ขึ้นให้เป็นคู่ คือเพิ่มขลุ่ยอีกเลา ๑
เพิ่มระนาดทุ้มเป็นคู่กับระนาดเอก เพิ่มฆ้องวงเล็กเป็น
คู่กับฆ้องวงใหญ่ จึงเกิดมีขั้วพาทย์ขึ้นอีกอย่างหนึ่ง
เรียกว่า “เครื่องคู่” และเรียกขั้วพาทย์อย่างเดิมว่า “เครื่อง
ห้า” ต่อมา.

ว่าด้วยตำนานเสภาในรัชกาลที่ ๔

ในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช
เจ้าอยู่หัว โปรดทรงฟังเสภาเหมือนอย่างพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ประเพณีให้เสภาขับถวายเป็น

เวลาทรงเครื่องใหญ่ก็โปรด ฯ ให้กลับมีชนอีกครั้งแต่ก่อน
 แลดำรัสสั่งให้สนทนต์แต่งเสภาเรื่องพระราชพงศาวดาร
 ชนอีกเรื่อง ๑ แล้วจะโปรด ฯ ให้ผู้ใดแต่งหาทรายไม่
 มีเสภาเรื่องศรีธนญชัยอีกเรื่อง ๑ เป็นบทเสภาหลวง
 เกิดขึ้นใหม่ในรัชกาลที่ ๔ ทั้ง ๒ เรื่อง

มีเค้าเงื่อนอันจะพึงสันนิษฐานได้อย่างหนึ่ง ว่าการ
 ที่รวบรวมบทเสภาเรื่องชนช้างชนแผนเอาเข้าเซียมให้
 คัดต่อกันตามเรื่องแต่ต้นจนปลาย ดังเช่นปรากฏอยู่ใน
 ฌบัพมพนัน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ทรงพระราชดำริให้รวบรวมเมื่อในรัชกาลที่ ๔ ด้วยคน
 ฌบัพมเสภาที่รวมเข้าเรื่องดังกล่าวมา มีฌบัพหลวงอาลักษณ์
 เขียนในรัชกาลที่ ๔ ปรากฏอยู่ นอกจากฌบัพหลวง
 ยังมีฌบัพอื่นอยู่ในหอพระสมุด ฯ ก็อีกหลายฌบัพ เช่น ฌบัพ
 ของสมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติ แลฌบัพของ
 สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เป็นต้น ก็เป็นฌบัพ
 เขียนในรัชกาลที่ ๔ หรือภายหลังมาทางนั้น ฌบัพเขียน

ก่อนรัชกาลที่ ๔ ห้ามไม่ให้ บทเสภาซึ่งรวมเข้าเรื่องแต่ต้นจนปลาย เป็นหนังสือกว่า ๔๐ เล่มสมศกไทย ถ้าได้รวบรวมก่อนรัชกาลที่ ๔ คงจะต้องมีฉบับปรากฏอยู่บ้างมีมากน้อย อีกประการหนึ่ง มีที่สังเกตในตัวบทเสภาที่รวมเข้าเรื่องนั้นจำนวนไม่เสมอกัน มีบางตอนจำนวนเลวแลหายไลนจะชี้พอเป็นอุทาหรณ์ เช่นตอนขนแผนไปตีเมืองเชียงใหม่ (ในฉบับที่พิมพ์ก่อนฉบับหอพระสมุดฯ) เห็นได้ชัดว่าเป็นบทเสภาเชลยศึกก็ มีใช้จำนวนควรชี้ในพระราชสำนัก เหตุใดจึงมีจำนวนเช่นนั้นเข้ามาแซกแซงอยู่ คิดก็เห็นว่าคงเป็นเพราะรวบรวมเมื่อเวลาบทเสภาหลวงครองรัชกาลที่ ๒ ตอนนั้นสูญหายหาฉบับไม่ได้ ผู้รับสั่งจึงเอาจำนวนอื่นเข้าใช้แทน ความชอบก็เป็นเครื่องประกอบอีกสถานหนึ่ง ให้เห็นว่าการที่รวมบทเสภาเข้าเป็นเรื่องเช่นได้อ่านกันทุกวันนี้ จะพึงรวมเมื่อในรัชกาลที่ ๔

กระบวนเสภาที่เล่นกันในรัชกาลที่ ๔ ก็เปลี่ยนแปลงมาหลายอย่าง แต่เป็นการเปลี่ยนแปลงที่ทำให้เสภา

ตามแบบอย่างครั้งรัชกาลที่ ๒ เลื่อมทราวมลง เพราะ
 การที่เล่นเสภาเป็นคอกบัพทยเมื่อรัชกาลที่ ๓ ถึงกล่าว
 มานัน ครั้นมาถวรัชกาลที่ ๔ เจ้านายแลชนนางผู้ใหญ่
 พากันชวยบัพทยขงชน เกิดมัพทย “เครื่องใหญ่”
 คือเพิ่มระนาดทุ้มเหล็ก แลระนาดเอกเหล็ก (หรือ
 ระนาดทอง) เข้าในบัพทยเครื่องซึ่งเล่นกันมาแต่ก่อน
 เล่นประชันชนแข่งบัพทยกันขงชนทกท แม้เสภายังเล่น
 รวมอยู่กับบัพทยอย่างแต่ก่อน เจ้าของงารก็มีกพอใจ
 ใหขบเสภาน้อยลง แ่งเอาเวลาไปให้บัพทยทำอวค
 ฝมวมากชน แลขบคยให้เสภาส่งแต่เพลงขงประสงคจะ
 ใหบัพทยทำ มิได้ใช้เพลงตามเรื่องเสภาอย่างแต่ก่อน
 หน้าพาทย์ทำท้ายบทก็เพี้ยนเล็ก เมื่อเกิดเล่นกันเช่น
 บัพทยก็กลบเป็นประธาน เสภากลายเป็นแต่อุปกรณ์
 เครื่องประกอบสำหรับบัพทย แม้บัพทยทำวงเคียว
 เสภาสำหรับขบพอให้พวบบัพทยมีเวลาพัก หาใช้
 บัพทยสำหรับทำให้คนเสภาพักไม่

ยังมีเหตุอย่างอื่นอีก ซึ่งทำให้การเล่นเสภาเสื่อมลง คือที่เกิกละคอนผู้หญิงเล่นแพร่หลายเมื่อในรัชกาลที่ ๔ เกิมนั้นละคอนผู้หญิงมีได้แค่ของหลวง ของผู้อื่นจะมีไม่ได้ เป็นประเพณีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ละคอนของเจ้านายแลชนนางผู้ใหญ่ก็เป็นแต่ละคอนผู้ชาย ละคอนที่ราษฎรเล่นเป็นอาชีพในพื้นเมือง ก็เป็นละคอนผู้ชาย ได้ยินว่า เมื่อเลิกละคอนผู้หญิงของหลวงใน รัชกาลที่ ๓ มีท่านผู้ใหญ่บางท่านหัดละคอนผู้หญิงขึ้น โดยอ้างว่า เพราะละคอนผู้หญิงของหลวงไม่มีแล้ว ก็เป็นอันสิ้นเหตุที่จะห้ามผู้อื่น ถึงกระนั้นเมื่อยังมีได้ ปรากฏว่ามีพระราชนุญาต ก็ไม่กล้าให้ละคอนผู้หญิง ออกเล่นโดยเปิดเผย เป็นแต่ซ่อน ๆ เล่นกันมาจน ตลอดรัชกาลที่ ๓ ถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดฯ ให้หัดละคอนผู้หญิง ของหลวงขึ้นตามเดิม แต่ประกาศพระราชทานพระบรม ราชานุญาตว่า ใครจะหัดละคอนผู้หญิงก็ตามใจไม่

ห้ามปรามตั้งแต่ก่อน แต่นั่นมาก็คือละคอนผู้หญิงกัน
 ชนแพร่หลาย ทั้งผู้มีบรรดาศักดิ์แลราษฎรที่เล่นละคอน
 เป็นอาชีพ เล่นเป็นละคอนผู้หญิงล้วนบ้าง ตัวละคอน
 มีทั้งผู้ชายแลผู้หญิงบ้าง ต่างหาเรื่องเล่นให้ชอชใจคนดู
 ขางโรงเขาเรื่องซ่งแต่งไว้เป็นหนังสืออ่าน เช่นเรื่อง
 พระอภัยมณีของสุนทรภู่เป็นต้นมาเล่นละคอน มีละคอน
 ขางโรง คือนายต่ายกับนายเนตรเป็นต้น วิเล่นละคอน
 เรื่องขุนช้างขุนแผนด้วย เมื่อเกิดละคอนผู้หญิงเล่นกัน
 แพร่หลาย แลโดยฉพาะมีละคอนเล่นเรื่องขุนช้าง
 ขุนแผนแข่งเสภาเกิดขึ้น คนทั้งหลายก็พากันหันไป
 ชอชละคอน เสื่อมความนิยมเสภาลงด้วยเหตุนี้
 ประการหนึ่ง แต่ผู้ที่ยังคงชอชเสภาอยู่ก็มี เป็นต้นว่า
 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ยังโปรด
 เสพาทังกล่าวมาแล้วแลโปรด ฯ ให้มีโหรผู้หญิงของ
 หลวงชัยเสภาพระราชพงศาวดารของสุนทรภู่ด้วย นอก
 จากนี้ยังมีท่านผู้ใหญ่ที่ไม่หัดละคอน ยังคงเล่นเสภา

ต่อมาท้าวขุนนักขัตฤกษ์มาถึงในพนมเมืองก็ยังคงเล่น
เสภากันอยู่ เสภาจึงเป็นแต่เลื่อมลงไม่สายสูญไป ยัง
มีท้าวเสภาที่ชวนชอเลื่องในรัชกาลที่ ๔ หลายคน คือ

หลวงพิษณุเสน (ทองอยู่) เป็นผู้ขับเสภาหลวง
ชำนาญทั้งเสภาคนแลเสภาเรื่อง นิยมกันเป็นครูใหญ่
ในกระบวนเสภามาจนถึงรัชกาลที่ ๕ คน "

นายอินฮู เล่ากันว่าเสียงเพราะนัก เป็นผู้ขับเสภา
คนกับหลวงพิษณุเสน (ทองอยู่) คน ๑

นายสิงห์ (เป็นบิดาของนายสิงห์จีน ครอบพาทย์
ที่ไปตายเมืองลอนดอน แลเป็นบิดาของหลวงเสนาร
ตรียางค์ ทองคำ ครอบพาทย์หลวงครั่งรัชกาลที่ ๕) คน ๑
นายสิงห์ว่าขับเรื่องจระเข้เถรขวาดคน

นายเมือง เป็นคนเสภาของสมเด็จพระยาบรม
มหาพิชัยญาติ ว่าขับกรับเข้ากับเสภาเพราะไม่มีตัว
สู้^(๑) คน ๑

(๑) ประวัติครูเสภาครั้งรัชกาลที่ ๔ ที่กล่าวมานี้ พระประคัมข
ไพเราะ (ทาด) เป็นผู้ให้อธิบาย

ว่าด้วยตำนานเสภาในรัชกาลที่ ๕

ในรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็โปรดทรงฟังเสภาเหมือนอย่างพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แลได้โปรดฯ ให้ขอแรงข้าราชการที่เป็นกวีบางคน มีพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย) เป็นต้น ช่วยกันแต่งเสภาเรื่องอาชญา ซึ่งได้ทรงพระราชนิพนธ์เป็นลิลิตเรื่องนิทราชาคริสนั้น เป็นเสภาบทหลวงมีชนกเรื่อง ๑ ส่วนการเล่นเสภากันในพื้นเมืองก็เป็นมาอย่างในรัชกาลที่ ๔ คือมีการเล่นขบถเป็นสำคัญกว่าเสภา การที่เอาเรื่องขุนช้างขุนแผนไปเล่นละคอน ก็ชอบเล่นกันแพร่หลายยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน แต่เล่นเป็นบางตอน มักชอบเล่นตอนแต่งงารพระไวยตอน ๑ ตอนนางวันทองห้ามทัพตอน ๑ กับตอนพลายเพชรพลายบัวรบพลายบังอกตอน ๑ ยังมีการเล่นเรื่องขุนช้างขุนแผนเป็นเสภารำเกิดขึ้นในรัชกาลที่ ๕ อีกอย่าง ๑ กระบวรเล่นมีคนขับเสภาแลเครื่อง

ขพาทย ทำนองเดียวกับเล่นเสภา (บางที่ใช้มีโหรแทน
 ขพาทย) แต่มีตัวละครคนแต่งตัวอย่างน้อย ทำ
 บทตามคำขับเสภาแลเจรจาอย่างละครคนเล่นคล้าย ๆ ละคร
 คนตลก ชอบเล่นกันแพร่หลายด้วยเล่นง่ายไม่ต้อง
 ลงทุนมากเหมือนละครคน แต่กระบวนการเล่นนั้นก็ทำ
 ให้ประเพณีขับเสภาเสื่อมลงเหมือนกัน ไซ้แต่เท่านั้น
 มาถึงสมัยในรัชกาลที่ ๕ มีเครื่องมหรศพออย่างอื่น ๆ
 เช่นลิเก ละครร้อง แลหนังฉายภาพยนตร์ เป็นต้น
 เกิดขึ้นอีกหลายอย่าง ความนิยมฟังเสภาอย่างโบราณ
 กันน้อยลง ถึงกระนั้นก็ยังมีคนเสภาที่เป็นตัวตลกตลกเสียง
 เลื่องลืออยู่บ้าง ไม่หมดสนิททีเดียว เป็นต้นว่าหลวง
 พิษณุแสน (ทองอยู่) ก็ยังเป็นครูเสปามาในรัชกาลที่ ๕
 อีกช้านาน มาไต่เลือนยนตาคึกกเป็นทพระราชมน
 คน ๑ ยังพระแสนทองฟ้า (บอง) เมืองราชบุรีอีกคน ๑
 เดิมเป็นคนเสภาของสมเด็จพระยาบรมมหารัษฎ์ริยวงศ์
 เสี่ยงก็ขับทำนองก็เพราะ ได้มาเป็นคนขับเสภาถวาย

ทั้งในรัชกาลที่ ๕ และรัชกาลที่ ๖ อยู่มาจนอายุ
 ๘๕ ปีถึงแก่กรรม หลวงพลสงคราม ชาวบ้านสาย
 กรมการเมืองอ่างทองอีกคน ๑ ก็เลื่องชือลือเลื่อง แต่
 ข้าพเจ้าหาเคยได้ฟังไม่ ยังนายเฒ่าชาวบ้านตลาดขวัญ
 อีกคน ๑ เมื่อบวชเป็นนักเทศน์ก็เทศน์มหาพน เลื่องลือ
 ว่าเทศน์เพราะ มีนิมิตไปเทศน์ถวายสมเด็จพระพุทธ
 เจ้าหลวงได้ทรงฟังทึ่งขื่น ไปเทศน์แห่ล่านางกินรี
 แต่งว่าตามกองทัพขิ่นไปรบช้อ เจ้าพระยามหินทรศักดิ
 อารักษ์เป็นแม่ทัพครั้งนั้น โกรธนายเฒ่าจึงลาสิกขาเที่ยว
 หลบเลียงอยู่คราวหนึ่ง แล้วมาหัดขับเป็นเสภา ขับ
 ทำนองเพราะดี แต่ที่เลื่องลือนั้นในกระบวนขับพากย์
 พวกขับพากย์ก็ล้วนนายเฒ่าเป็นผู้รู้ล่ำมาก ถ้าวางไหนไม่
 สันทัดจริงก็ไม่กล้าไปรับเสภา นายเฒ่า

ในรัชกาลที่ ๕ มีข้อสำคัญอันหนึ่งที่เกิดขึ้นในตำนาน
 เสภา ด้วยมีหนังสือข่อยทเสภาพิมพ์ขึ้นเป็นครั้งแรกเมื่อ
 ปี พ.ศ. ๒๔๑๕ หมอสมิทเจ้าของโรงพิมพ์พยาง

คอแหลมได้หนังสือเสภาฉบับของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรม
 มหาศรีสวัสดิ์วงศ์ (ซึ่งคัดสำเนาไปจากฉบับหลวง) เอา
 ไปพิมพ์ขายราคาเล่ม (สมุดไทย) ละสลึง ก็แต่ก่อน
 มาคนทั้งหลายได้รับทเสภาแต่ด้วยได้ ฟังเขาขับ ตอนนั้น
 ย่างตอนนั้นบ้าง ถึงคนเสภาที่รับทแต่เฉพาะตอนที่ตัวขับ
 ที่จะมีหนังสือบทเสภาทั้งเรื่องก็แต่ในพระราชสำนัก แล
 เจ้านายข้าราชการผู้ใหญ่บางแห่ง ครั้นมีบทเสภาพิมพ์
 ขาย คนทั้งหลายได้อ่านกันแพร่หลาย พวกที่ขับเสภา
 ก็พากันหันมาขับเสภาบทหลวง พวกที่เป็นนักเรียน
 วรรณคดีก็พากันชอบอ่านบทเสภา เรื่องขนช้างชนแผน
 เพราะเป็นหนังสือลำนวนกวี ซึ่งมีชื่อเสียงในกรุงรัตนโก
 สีนทร์นี้แต่งแทบทุกคน แลแต่งเต็มปากด้วยกันทั้ง
 นั้น นับถือกันว่าเป็นหนังสือประสมกลอนสุภาพ ซึ่ง
 อ่านไม่รู้จักเบื่อ ไม่มีเรื่องอื่นจะคู่เสมอ บทเสภาเรื่อง
 ขนช้างชนแผนก็เกิดเป็นหนังสือเรื่องสำคัญในวรรณคดี
 ไทย ตั้งแต่รัชกาลที่ ๕ เป็นต้นมา

ว่าด้วยตำนานเสภา ในรัชกาลที่ ๒

ในรัชกาลที่ ๒ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ พระมกุฎ
เกล้าเจ้าอยู่หัว ก็โปรดเสภาเหมือนอย่างสมเด็จพระ
พุทธเจ้าอยู่หัวแต่ก่อนมา ยังทรงฟังเสภา เช่นใน
เวลาทรงเครื่องใหญ่ แลในเวลาเสด็จประพาสหัวเมือง
เหมือนอย่างรัชกาลก่อน นอกจากนั้นได้ทรงพระราช
นิพนธ์เสภา “เรื่องพญาราชวงษ์” ขึ้นใหม่เรื่อง ๑
แลทรงพระราชดำริหัวเล่นเสภา ขึ้นใหม่อีกอย่าง ๑
เรียกว่า “เสภาสามัคคีเสวก” คือมีระบำเล่นเป็นเรื่อง
ต่าง ๆ บนโพธิ์ที่ ระบำนั้นเข้ากับเพลงบัพพาทย์
ไม่มีบทร้องหรือเจรจา ใช้ขับเสภาบอกเรื่องระบำเมื่อ
ก่อนเปิดม่านทุกตอนไป ให้คนคร่ำอริยาบถระบำ แลเป็น
การบรรเลงในเวลาเปลี่ยนฉากใหม่บนโพธิ์ที่ เพื่อให้
พวกระบำแลบพาทย์มีเวลาพักด้วยทั้ง ๒ สถานที่ เสภา
สามัคคีเสวกแรกมีขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗

อนึ่งการพิมพ์บทเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ฉบับ
หอพระสมุด ฯ นั้น ก็ควรนับว่าเป็นการเกิดขึ้นใหม่
ในตำนานเสภารัชกาลที่ ๖ ด้วยอีกอย่าง ๑ เพราะ
บทเสภาฉบับหอพระสมุด ฯ ผิดกับบทเสภาฉบับอื่นที่ได้
พิมพ์มาแล้ว ทั้งกระบวนความแลกระบวนที่เรียบเรียง
ก็จะขออธิบายต่อไป

อธิบายเสภาฉบับหอพระสมุด ฯ

มูลเหตุที่กรรมการหอพระสมุดฯ วิจารณ์สำหรับ
พระนคร จะพิมพ์หนังสือบทเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน
เป็นฉบับหอพระสมุด ฯ ขึ้นใหม่นั้น เพราะได้ยิน
ถ์ว่ากันว่า นำเสภาโดยบทเสภาเรื่องขุนช้าง
ขุนแผนจะหาฉบับอ่านไม่ได้เสียแล้ว ด้วยทว่า
มีแต่ฉบับซึ่งโรงพิมพ์ต่าง ๆ พิมพ์จากฉบับหมอส
สมิท ถึงครั้งที่สามทีความวิปลาสเลอะเทอะหนัก
จนทุกที ถ้าเป็นไปได้เช่นนี้ เกรงจะเลยสูญสิ้น
หนังสือกลอนไทยที่คอยังเหลือเรื่องหนึ่ง มีบางคน

ถามว่าหอพระสมุด ฯ ก็พิมพ์หนังสือเรื่องต่าง ๆ อยู่เป็น
 นิจ ไม่คิดจะชำระบทเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนพิมพ์ใหม่
 บ้างหรือ กรรมการพิจารณาเห็นว่าความจริงเป็นดัง
 กล่าว สมควรจะชำระบทเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนพิมพ์
 เสียใหม่ให้คัลกั้ แลการที่จะตรวจชำระนั้นทำทอนก็
 เห็นจะสู้หอพระสมุด ฯ ไม่ได้ ด้วยต้นฉบับเสภาทั้งฉบับ
 หลวงแลฉบับราษฎรมีอยู่ในหอพระสมุด ฯ เป็นอันมาก
 ขวัญฉบับสำหรับใช้สอยส่วนยิ่งกว่าทอน อาศรัย
 เหตุจึงกล่าวมา กรรมการหอพระสมุด ฯ จึงเริ่ม
 ลงมือตรวจชำระหนังสือบทเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนแต่
 พ.ศ. ๒๔๕๗ เป็นต้นมา

ในการที่ตรวจชำระต้นฉบับบทเสภา ได้ความรู้
 เนื่องจากเรื่องตำนานของเสภาหลายข้อ ทั้งได้อธิบาย
 มาแล้วข้างต้น แต่พบปัญหาซึ่งจำต้องวินิจฉัยก็มีบาง
 ข้อ ข้อนี้คือหนังสือบทเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน
 ถือเป็นคติกันมาแต่ก่อนว่าผู้หญิงไม่ควรอ่าน เพราะ

เป็นหนังสือหายโลน แต่เมื่อมาพิจารณาต้นฉบับ
 เห็นว่าที่เป็นบทความหลวง หรือที่แต่งตามระเบียบบท
 หลวงในสมัยต่อมา ห้ามหายโลนอย่างไร้ ไม่ ถ้อย
 คำที่หายโลนมีอยู่แต่ในพจนานุกรมเสภาเชลยศักดิ์ ซึ่ง
 สันนิษฐานว่าเขาเข้ามาแทรกเข้าไว้เมื่อรวมเรื่อง เพราะ
 บทความหลวงตอนนั้นสูญหายไป จึงเห็นว่าถ้า
 คติบทเสลยศักดิ์เหล่านั้นออกเสีย เอาบทจำนวนอนที่
 ไม่หายโลนเข้าแทน ก็จะทำให้หนังสือบทเสภาเรื่อง
 ขนช้างขนแผนเป็นของอ่านได้ทั่วไปทั้งชายหญิง ไม่ต้อง
 รังเกียจตั้งแต่ก่อน ถึงว่าโดยจำนวนกลอน บทที่
 สมควรระมัดระวังออกได้จำนวนก็ไม่น่าเสียดาย แล
 จะหาจำนวนที่มากกว่าเข้าแทนได้ก็มีหลายตอน จึงได้
 เลือกกติบทบทเดิมตอนที่จำนวนแล้วหายโลนออก
 เสีย เอาบทจำนวนอื่นซึ่งเห็นว่าแต่งดีเข้าใช้แทน เป็น
 บทเสภาของครูแจ้ง ๔ ตอน คือตอนท ๓๖ เรื่อง
 กำเนิดกุมารทองตอน ๓ ตอนท ๒๘ เรื่องเมื่อนั้นแผน

แม่พระทำนาคตอน ๓ ตอนที่ ๓๐ เรื่องเมื่อนาง
 หนีเจ้าเชียงใหม่ตอน ๓ ตอนที่ ๔๓ เรื่องจรเข้เถร
 ขวาคตอน ๓ ด้วยเห็นว่าจำนวนกลอนควรแจ่มแจ้งแต่ถึง
 ถึงมักชอบว่าหายไฉนมีอยู่อย่างหนึ่งก็พอแก้ไขได้ มี
 บทที่แก้ไขใหม่อีกตอน ๓ คือตอนที่ ๒๘ เรื่อง
 พลายงามได้นางศรีมาลา บทที่เขาแก้ไขแทนของเดิม
 ใครแต่งหาทราบไม่ มีไม่บริบูรณ์ต้องแต่งเติมในหอ
 พระสมุดฯบ้าง นอกจากที่กล่าวมานี้ ครองที่คอยท
 ขางแห่งแต่งขึ้นใหม่ในหอพระสมุดฯ ก็มี แต่เป็น
 อย่างแต่งเชื่อมความแห่งละเล็กละน้อย การที่เปลี่ยน
 บทแลที่แต่งเชื่อมเช่นกล่าวมา ทำให้บทเสภาฉบับนี้
 ผิดกับบทเสภาฉบับอื่นซึ่งเคยพิมพ์มาแล้วก่อน จึงได้
 เรียกว่าบทเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนฉบับหอพระสมุดฯ
 ส่วนการพิมพ์นี้ หนังสือบทเสภาเรื่องขุนช้าง
 ขุนแผน แม่ตาคอนพลายเพชรพลายยัง ซึ่งเห็นว่าไม่
 ใช้หนังสือแต่งก็ออกแล้ว ยังเป็นหนังสือกว่า ๔๐ เล่ม

สมุดไทย จะพิมพ์ตอนละเล่มสมุดไทย เช่นหมอลงคน
 เคยพิมพ์ขาย ก็เห็นว่าผิดกับกิจของหอพระสมุด ฯ จึง
 ได้กำหนดว่าจะพิมพ์เป็น ๓ เล่มสมุด เมื่อตรวจชำระ
 ฉบับเล่มที่ ๑ เสร็จแล้ว พอประจวบเวลาสมเด็จพระ
 เสด็จขึ้นราชสมบัติ เจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ กรมหลวงนคร
 ราชสีมา เมื่อดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอฯ
 จะเสด็จขึ้นพระตำหนักใหม่ทีละสวนทุกหลาย ทรงปรารภ
 ใครจะพิมพ์หนังสือเป็นมิตรพลีประทานในงานนั้นสักเรื่อง๑
 เมื่อทรงทราบว่าการพิมพ์หอพระสมุด ฯ ชำระบทเสภา
 เรื่องขุนช้างขุนแผน ก็ทรงยินดีรับพิมพ์เล่มที่ ๑ ประทาน
 เป็นมิตรพลี เมื่อวันท ๑๖ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๖๐ ใน
 วันเองถึงเดือนธันวาคม พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
 รัชกาลปัจจุบัน เมื่อดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยา
 เธอ เจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดชน์ กรมขุนสุโขทัย
 ธรรมราชา จะทรงบำเพ็ญพระกุศลเฉลิมพระชันษา

๒๕ บ ที่พระตำหนักป่ารสกวัน มีรับสั่งมายังหอ
 พระสมุด ฯ ว่า จะใคร่ทรงพิมพ์หนังสือเป็นมิตร์พลี
 ถิ่นแด่กรรมกรหอพระสมุด ฯ จัดการพิมพ์ทเสภาเรื่อง
 ขนช้างขนแผนเล่มที่ ๒ ให้ทันทรงแจกใต้จะทรงยินดี
 จึงได้พิมพ์ทเสภาฉบับหอพระสมุด ฯ เล่มที่ ๒ ถวายทัน
 ทรงแจก เมื่อวันที่ ๑๖ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๐ ต่อมา
 ๒๖ บ พร้อมกับเสด็จขึ้นวังเทวะเวสม์ มีรับสั่งมา
 ยังหอพระสมุด ฯ ว่า จะทรงรับพิมพ์ทเสภาเล่มที่ ๓ เป็น
 หนังสือมิตร์พลีประทานในงานนั้น กรรมการหอพระ
 สมุด ฯ จึงได้จัดการพิมพ์ถวายทันทรงแจกเมื่อวันที่ ๑
 ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๖๑ เป็นอันสำเร็จการพิมพ์หนังสือท
 เสภาเรื่องขนช้างขนแผนฉบับหอพระสมุด ฯ ในครั้งนี้
 ตั้งแต่หนังสือทเสภาเรื่องขนช้างขนแผนฉบับหอ
 พระสมุด ฯ ได้พิมพ์ปรากฏ คนทั้งหลายก็พากันชอบ

ว่าดีกว่าขเสภาซึ่งเคยพิมพ์มาแล้วทุกฉบับหมด จึงถือเป็นตำราขเสภาสืบมา ไม่ช้านานเท่าใดฉบับพิมพ์ครั้งแรกก็หมด ถึงขอหาชนรเวศากัน กรรมการหอพระสมุดฯ จึงพิมพ์ใหม่อีกครั้งหนึ่ง นับเป็นครั้งที่ ๒ แลเป็นเหตุให้ข้าพเจ้าแต่งแก้ไขตำนานเสภา ดังปรากฏพิมพ์อยู่ในสมุดเล่มนี้

